

«Η ΣΙΩΠΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ»

Περί της κοινωνικής ανοχής των δικτύων διαπλοκής στην Ελλάδα
(1989 - 2000)

Δημήτρης Α. Παπαδόπουλος, ερευνητής Δ' στο Ι.Γ.Ε.ΚΕ,
Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας
Λεωνίδα Λουλούδης, αναπληρωτής καθηγητής στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο
Αθηνών, Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης

1. Από τα «διαπλεκόμενα» στη «διαπλοκή»

Λίγο πριν από το τέλος του 2000 (21.12), η εφημερίδα *Καθημερινή*, του ομίλου Αλαφούζου, σχεδόν πανηγύριζε ότι «παγώνει» την εισβολή στα ΜΜΕ ο Σωκράτης Κόκκαλης». Επρόκειτο, κατά την εφημερίδα, για τη δικαίωση ενός μακροχρόνιου και, εν πολλοίς, μοναχικού, στο χώρο του Τύπου, αγώνα, ότι το φαινόμενο της διαπλοκής είναι υπαρκτό, ραγδαία αναπτυσσόμενο, και εντοπίζεται, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά, στις σχέσεις του κυβερνώντος κόμματος με τον όμιλο συμφερόντων του μεγαλοεπιχειρηματία Κόκκαλη. Στην παρούσα εργασία η αναδρομή στην εν λόγω υπόθεση δεν αποσκοπεί στην τεκμηρίωση της ιστορικής της αλήθειας. Όχι γιατί λείπουν τα σχετικά πραγματολογικά στοιχεία αλλά επειδή δεν είναι αυτό το θέμα της. Η υπόθεση αυτή επιλέγεται γιατί ο πλούτος των πληροφοριών, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα την αφορούν και είδαν το φως της δημοσιότητας την τελευταία δεκαετία, την καθιστά παραδειγματική ως προς τη διερεύνηση του κύριου αντικείμενου της εργασίας: την καταγραφή της μεταβολής της κοινωνικής ανοχής απέναντι στο φαινόμενο της διαπλοκής. Προς τούτο, αρχικά, θα επιχειρηθεί η συστηματοποίηση, περιοδολόγηση και επαναξιολόγηση ορισμένων συναφών γεγονότων της περιόδου 1989 - 2000. Τα οφέλη αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης είναι δύο. Αφ' ενός, η παρακολούθηση της προοδευτικής αλλά όχι ευθύγραμμης ή συνεχούς ανάδυσης στη δημοσιότητα ενός μηχανισμού συνάρθρωσης νέου τύπου σχέσεων μεταξύ της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, στις οποίες απεδόθη, σε μια ορισμένη συγκυρία, ο όρος «διαπλοκή». Αφ' ετέρου, η ιχνηλάτηση της δεξίωσης αυτού του όρου τόσο από επώνυμους εκπροσώπους της πολιτικής και δημοσιογραφικής ελίτ όσο και από την ευρύτερη πολιτική κοινωνία. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επιχειρηθεί η αξιοποίηση του συγκεκριμένου ιστορικού αφηγήματος με στόχο να προσεγγισθεί ο κύριος στόχος της εργασίας: ο προσδιορισμός και η περιγραφή ορισμένων παραγόντων οι οποίοι ερμηνεύουν την κοινωνική ανοχή έναντι του φαινομένου το οποίο ονομάστηκε «διαπλοκή».

Για λόγους αναλυτικής οικονομίας, η αφήγηση του παραδείγματος «διαπλοκής», το οποίο υιοθετήσαμε, απλοποιώντας στα όρια της σχηματικότητας τα γεγονότα που το συνθέτουν, συστηματοποιεί σε τρεις περιόδους το διαθέσιμο αρχειακό υλικό (σχεδόν αποκλειστικά αντλούμενο από δημοσιεύματα του ημερησίου και περιοδικού Τύπου).

Η περίοδος της «αφύπνισης» (1989-1995)

Αναφέρεται στην αναγνώριση, την ονοματοδοσία και την ένταξη του φαινομένου της διαπλοκής στην ορολογία της πολιτικής αντιπαλότητας. Αδιαφανείς σχέσεις πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων πάντα υπήρχαν και δεν ήταν άγνωστες, αλλά ποτέ μέχρι τότε δεν είχαν χαρακτηριστεί με τον όρο «διαπλοκή».

Η υπόθεση της διαπλοκής, όπως εδώ τουλάχιστον εξετάζεται, αρχίζει το 1989, έτος διπλά κρίσιμο. Αφ' ενός καταρρέει, και συμβολικά, ο λεγόμενος «υπαρκτός σοσιαλισμός». Αφ' ετέρου, η χώρα εισέρχεται στην περίοδο της υπόθεσης της Τράπεζας Κρήτης, η οποία φέρνει για πρώτη φορά στη δημοσιότητα αδιαφανείς σχέσεις του κυβερνώντος κόμματος, του ΠΑΣΟΚ, με το μεγαλοαπατεώνα τραπεζίτη Κοσκωτά. Σχέσεις των οποίων την πολιτική ευθύνη ανέλαβε, διά του αρχηγού του, το ΠΑΣΟΚ αλλά δεν απεδείχθησαν πλήρως, τουλάχιστον από ποινικής πλευράς. Στη σκιά αυτών των γεγονότων, τα οποία μονοπωλούν τη δημοσιότητα, εξελίσσεται μια άλλη συναφής ιστορία: στις 30 Μαρτίου 1989 ο Θ. Τόμπρας, τότε διοικητής του ΟΤΕ, αποφασίζει την απευθείας ανάθεση προμήθειας 84.000 ψηφιακών παροχών στην κοινοπραξία Siemens - Ιντρακόμ (συμφερόντων Κόκκαλη)¹. Ακολουθούν επεκτάσεις της σύμβασης μέχρι την κυβερνητική αλλαγή του Ιουλίου του ίδιου έτους. Η κυβέρνηση Τζανετάκη εξαναγκάζει σε παραίτηση τον Θ. Τόμπρα αλλά, προηγουμένως, το Δ.Σ. του ΟΤΕ έχει φροντίσει να επιβάλει δεσμευτικές ρήτρες στη σύμβαση του 1989, οι οποίες εξαναγκάζουν τους τρεις πολιτικούς αρχηγούς (Μητσοτάκη, Παπανδρέου, Φλωράκη) της οικουμενικής κυβέρνησης, η οποία διαδέχεται την κυβέρνηση Τζανετάκη, παρά τις αντιρρήσεις του αρμόδιου υπουργού Μεταφορών και Επικοινωνιών, να υπογράψουν την 1η Φεβρουαρίου 1990 τη σύμβαση για την προμήθεια 470.000 ψηφιακών παροχών μεταξύ ΟΤΕ και προαναφερθεισών εταιρειών. Η νέα, υπό διακυβέρνηση Ν.Δ., διοίκηση του ΟΤΕ προεκτείνει τις υπάρχουσες συμβάσεις ή τις αναθέτει απευθείας στην ίδια κοινοπραξία. Τον Απρίλιο του 1992 προκηρύσσεται διεθνής διαγωνισμός για την παροχή 1 εκατ. ψηφιακών παροχών στον ΟΤΕ, ενώ στις 27 Αυγούστου 1993 ψηφίζεται, με οριακή πλειοψηφία, στη Βουλή, ο νόμος για τη μετοχοποίηση του Οργανισμού. Στις 10 Σεπτεμβρίου 1993 η κυβέρνηση Μητσοτάκη καταρρέει ως αποτέλεσμα της παραίτησης του βουλευτή της Ν.Δ. Συμπλιδίδη. Ο απερχόμενος πρωθυπουργός καταγγέλλει, ως αιτία της πτώσης, την παρέμβαση «διαπλεκόμενων συμφερόντων». Τα «διαπλεκόμενα συμφέροντα» του 1993, κατ' αυτόν, συγκροτούνται από συνεργαζόμενους μεμονωμένους φορείς (Αλαφούζος, Μπόμπολας, Κόκκαλης) που επεμβαίνουν σε μια ιδιαίτερη πολιτική συγκυρία, χωρίς μακροπρόθεσμη στρατηγική, κάτω από μια άτυπη, βραχυπρόθεσμη συμβολαϊκή σχέ-

1. Περ. Κεφάλαιο, τχ. 70, Ιούλιος 1995

ση. Ο Κ. Μητσοτάκης κατηγορεί, για παράδειγμα, τον επιχειρηματία Α. Αλαφούζο και τους υπόλοιπους «διαπλεκόμενους» ότι χρηματοδότησαν την προσπάθεια ανατροπής της κυβέρνησής του. Τα ΜΜΕ σιωπούν.² Κανείς, μέχρι τότε, δεν μιλάει περί «διαπλοκής». Ένας νέος όρος έχει εισβάλει στο δημόσιο διάλογο, αυτός των διαπλεκόμενων συμφερόντων, περί του περιεχομένου του οποίου, εκείνη την εποχή, ελάχιστα προβληματίζονται σοβαρά.

Η νέα διοίκηση του ΟΤΕ (ενώ το ΠΑΣΟΚ έχει επανέλθει στην εξουσία από τον Οκτώβριο του 1993), στις 23 Μαρτίου 1994, κατακυρώνει τη μεγάλη σύμβαση για τα ψηφιακά στην «ύποπτη» κοινοπραξία. Την 27η Ιουνίου 1995, μετά από καταγγελίες του πρώην υπουργού της Ν.Δ. Α. Ανδριανόπουλου, ο αντιστασιακός Εφετών Ζορμπάς ερευνά την υπόθεση, ανακοινώνει το πόρισμά του και παραπέμπει το θέμα στην Ολομέλεια του Συμβουλίου. Ζητείται συμπληρωματική έρευνα, αφαιρείται ο φάκελος από τον Ζορμπά και παραδίδεται στον Καράμπελα. Τρία χρόνια αργότερα, ο τελευταίος προτείνει την απαλλαγή όλων των εμπλεκόμενων στην υπόθεση της μεγάλης σύμβασης των 1 εκατ. ψηφιακών παροχών³. Λίγες ημέρες πριν από το απαλλακτικό βούλευμα ο ΟΤΕ είχε ήδη συμφωνήσει με την κοινοπραξία για την παροχή υλικών ψηφιακοποίησης του δικτύου του, ύψους 400 δις. δρχ.⁴

Η περίοδος της «εργήγησης» (1995-1999)

Χαρακτηρίζεται από τη θεματοποίηση και τη συστηματικότερη δημοσιότητα του φαινομένου της διαπλοκής. Προκύπτουν νέα δεδομένα από την έρευνα, κυρίως του Τύπου, αλλά και αποκαλύψεις πολιτικών και διοικητικών παραγόντων οι οποίοι, έχοντας ως εκ της θέσεώς τους ενεργό ανάμιξη με υποθέσεις διαπλοκής, αισθάνονται την ανάγκη διαφοροποίησης των δικών τους ευθυνών. Και πάλι, όμως, η ακροαματικότητα αυτών των αντιδράσεων είναι μικρής εμβέλειας, δεν προκαλεί πολιτικό γεγονός.

Εν τω μεταξύ, η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού τροφοδοτεί παρενέργειες σε πολλά επίπεδα. Ένα εξ αυτών αφορά τις εμπορικές σχέσεις της πρώην Ανατολικής Γερμανίας με τη Δύση, μέσω των διενεργούμενων ανακρίσεων για τις δραστηριότητες της μυστικής αστυνομίας Στάζι. Αρχές του 1997 γίνεται γνωστό ότι ο αντιστασιακός ανακριτής της υπόθεσης Μ. Μπρούχερ κατέθεσε ότι ο βασικός μέτοχος της Ιντρακόμ, Σ. Κόκκαλης, όχι μόνο ήταν κατά τη δεκαετία του 1960 πληροφοριοδότης της Στάζι, αλλά και συνεργαζόταν από το 1984 ως το 1986 με την υπηρεσία κατασκοπείας του υπουργείου κρατικής

2. Βλ. και την τότε αδιάφορη έως ειρωνική στάση των εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* και *Το Βήμα της Κυριακής* (10.10.1993) απέναντι στην εισαγωγή του όρου «διαπλεκόμενα συμφέροντα» εκ μέρους του Κ. Μητσοτάκη, στη συνέντευξή του στον τηλεοπτικό σταθμό *Mega*, 05.10.1993. Στη δεδομένη πολιτική συγκυρία (τέλος της προεκλογικής περιόδου εν μέσω οξύτατης αντιπαράθεσης μεταξύ Κ. Μητσοτάκη και «διαπλεκόμενων συμφερόντων») ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η εφ. *Η Καθημερινή* (07.10.1993) με την, ασυνήθιστη για το γενικότερο ύφος της, ολομέτωπη επίθεσή της στον πρώην πρωθυπουργό.

3. Εφ. *Η Καθημερινή*, 11.12.1997

4. Εφ. *Η Καθημερινή*, 09.12.1997

ασφάλειας της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Στο «φάκελο Κασκαντέρ», σε έγγραφο του 1983, ο κ. Κόκκαλης εγκυβερνάει διότι επέβαλε υψηλές δαπάνες για τη διευκόλυνση της προώθησης των συμβάσεων στην Ελλάδα «προς όφελος αξιωματούχων του ΟΤΕ, αλλά στην πραγματικότητα εισέπραττε τα χρήματα με τη μορφή προμηθειών»⁵. Οι αποκαλύψεις αυτές δεν είναι εντελώς άγνωστες. Ήδη, από τον Αύγουστο του 1992, το γερμανικό περιοδικό *Capital* ασχολείται με την υπόθεση, και η είδηση αναδημοσιεύεται στο ελληνικό περιοδικό *Κεφάλαιο*. Ο εκδότης του, Θ. Φιλιππίδης, διαπιστώνει την έκπληξη του διότι η είδηση, αν και «συζητήθηκε εκτενώς και στους επιχειρηματικούς κύκλους και στα δημοσιογραφικά γραφεία, καμιά εφημερίδα –με εξαίρεση την *Αυριανή*– δεν αναδημοσίευσε το θέμα. Τέτοια σιγή δεν την είχα ξαναδεί...»⁶.

Το ανανεωμένο ενδιαφέρον για τις σχέσεις Κόκκαλη και Στάζι, κατά το 1996, συμπίπτει με μια σειρά αποκαλύψεων στον ελληνικό Τύπο για την υπόθεση ανάθεσης των ψηφιακών παροχών του ΟΤΕ την εποχή της οικουμενικής κυβέρνησης. Ο Ι. Βολουδάκης, τότε γεν. γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου, εκθέτει με επιστολή του τα περιστατικά της υπόθεσης. Ανάμεσα σε άλλα αναφέρει τα εξής: «... Τα όσα είδα και έζησα με τις [οικουμενικές] κυβερνήσεις ... με έκαναν να συνειδητοποιήσω πόσο ανυπεράσπιστο ήταν το γενικό δημόσιο συμφέρον απέναντι στα ιδιωτικά συμφέροντα και στις αξιώσεις οργανωμένων ομάδων πίεσης»⁷. Ο τότε δε αρμόδιος υπουργός Μεταφορών, Γ. Κεφαλογιάννης, ομιλεί περί εμφανών παρανομιών και παρατυπιών εκ μέρους δυο διοικήσεων του ΟΤΕ (Τόμπρα-Μαντέλη και Μήνη-Κιουλάφα) στα πλαίσια των διαδικασιών ανάθεσης των προ οικουμενικής κυβέρνησης συμβάσεων για τα ψηφιακά⁸. Δεν είναι μόνο η αντιπολίτευση αλλά και μέρος της συμπολίτευσης που υιοθετεί αυτές τις αποκαλύψεις, και μάλιστα στο επίσημο κομματικό της έντυπο, την *Εξόρμηση*⁹. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στο τέλος της δεύτερης περιόδου η έννοια της «διαπλοκής» έχει οριστικά υπαχθεί στην επιχειρηματολογία της πολιτικής διαμάχης. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι επιφέρει πολιτικές, οικονομικές, πόσο μάλλον, ποινικές συνέπειες στα δίκτυα διαπλοκής. Άλλωστε, το ΠΑΣΟΚ, υπό τον Κ. Σημίτη κερδίζει τον Σεπτέμβριο του 1996 τις εκλογές επαγγελλόμενο τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και την κάθαρση του πολιτικού βίου από φαινόμενα διαφθοράς και κακοδιοίκησης. Και είναι πειστικό. Εκτός εξαιρέσεων. Για παράδειγμα, ο δημοσιογράφος Α. Καρκαγιάννης, ένας από τους επίμονους επικριτές της διαπλοκής, διαπι-

5. Εφ. *Η Καθημερινή*, 17.01.1997. Μια άλλη εκδοχή του ίδιου ζητήματος θα δώσει, τρία χρόνια αργότερα, το περ. *Αντί*. Αποκαλύπτοντας νέα στοιχεία από τον φάκελο Κόκκαλη της Στάζι αναφέρεται σε σχέδιο το οποίο προέβλεπε να δίνεται στο ΠΑΣΟΚ, με τη μορφή «οικονομικής ενίσχυσης», το 2% από όλες τις συμβάσεις που θα υπέγραφε η Ιντρακόμ με τον ΟΤΕ. Αυτό εξηγεί, κατά το περιοδικό, τις υπερτιμολογήσεις των εν λόγω συμβάσεων. Βλ. περ. *Αντί*, τχ. 706, 18.02.2000.

6. Περ. *Κεφάλαιο*, τχ. 81, Ιούνιος 1996

7. Εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 02.06.1996

8. Περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25.07.1996

9. Εφ. *Εξόρμηση*, 06.07.1997

στώνει, εν έτει 1997, έκδηλη και προκλητική πολιτική αδιαφορία για την αντιμετώπισή της¹⁰.

Η περίοδος της «κρίσης» (1999-2000)

Χαρακτηρίζεται από την αναγωγή, την ανάδυση, κυριολεκτικώς, του φαινομένου της «διαπλοκής» σε μείζον πολιτικό θέμα, το οποίο, από πρωτοβουλίες μέρους της αντιπολίτευσης και ορισμένων έγκριτων εφημερίδων και περιοδικών, μεταφέρεται στη Βουλή και διχάζει πλέον βαθιά τα πολιτικά κόμματα. Η μονοπώληση της δημοσιότητας από τις περί «διαπλοκής» αντιπαλότητες του πολιτικού και δημοσιογραφικού κόσμου είναι τέτοιας έκτασης και έντασης ώστε να προκαλεί την καθιέρωση ενός ακόμα νεολογισμού, της «διαπλοκολογίας», δηλ. την ατεκμηρίωτη σκανδαλολογία περί διαπλοκής.

Πέραν της νομοθετικής, δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας, είναι πλέον εμφανές ότι τα δίκτυα διαπλοκής επεκτείνονται αποφασιστικά στο χώρο της τέταρτης εξουσίας, ολοκληρώνοντας το πλέγμα άσκησης της επιρροής τους στο πολιτικό σύστημα. Καθώς τελειώνει το 1999, η αντιπαλότητα για το καθεστώς λειτουργίας των ΜΜΕ βρίσκεται στο αποκορύφωμά της. Έχουν περάσει τέσσερα χρόνια από τη συναινετική, εκ μέρους των δυο μεγάλων κομμάτων, ψήφιση του «νόμου Βενιζέλου» (Ν. 2328/1995), ο οποίος, μεταξύ άλλων, επέβαλε την ονομαστικοποίηση των μετοχών για τον έλεγχο του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ΜΜΕ. Ενδιαμέσως, ο ίδιος ο εισηγητής-υπουργός παραδέχεται στη Βουλή τα όρια του νόμου¹¹. Ταυτόχρονα, ασκείται δριμεία κριτική για τον περιθωριακό/εισηγητικό ρόλο της υποτιθέμενης Ανεξάρτητης Αρχής του Εθνικού Ραδιοηλεκτρονικού Συμβουλίου και την ουσιαστική του εξάρτηση από τον εκάστοτε υπουργό Τύπου και ΜΜΕ¹². Αυτές οι προειδοποιήσεις δεν εισακούστηκαν. Όχι μόνο τα ΜΜΕ υποτάχθηκαν στο διπλό έλεγχο οικονομικών συμφερόντων και κρατικής εξουσίας, αλλά, προς το τέλος της πρώτης θητείας Σημίτη στην πρωθυπουργία, αυτή η υποταγή έδειχνε να δυναμώνει. Τους τελευταίους μήνες του 1999 η αξιωματική αντιπολίτευση αντιδρά έντονα, χρησιμοποιώντας το επιχείρημα της «διαπλοκής» ως κεντρικό άξονα αντιπαράθεσής της με την κυβέρνηση. Αφορμή, η, κατ' αυτήν, αθέμιτη επέκταση του ομίλου Κόκκαλη στο χώρο του αθλητικού θεάματος (εκτός από πρόεδρος της ΠΑΕ Ολυμπιακός Σ.Φ.Π., ανανέωση σύμβασης για το «Ξυστό» και το «Προκαθορισμένο στοίχημα») και η σοβαρή υποψηφιότητά του για την ανάληψη του Βιντεολόττο, υπόθεση που τερματίζεται άδοξα. Στις 24 Νοεμβρίου 1999, στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή, ο Κ. Καραμανλής κάνει λόγο περί «άνδρωσης της διαπλοκής και παράνομες αναθέσεις δημόσιων συμβάσεων σε ιδιοκτήτες ΜΜΕ» και ο πρωθυπουργός, παρά το ότι αποδίδει στη συζήτηση σκοπιμότητα «σκανδαλολογίας» αναγνω-

10. Εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 06.07.1997. Η τελευταία καθοριστική κίνηση του ΟΤΕ υπέρ της Ιντρακόμ ήταν η σύναψη προγραμματικής συμφωνίας για την επί πενταετία προμήθεια υλικών ύψους 222,7 δισ. δραχμών, το Δεκέμβριο του 1997, με δυνατότητες διαδοχικών επεκτάσεων της (εφ. *Ελευθεροτυπία*, 16.05.2001).

11. Εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 13.07.1997

12. Βλ. Δ. Μπασαντής, περ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 06.07.1995.

ρίζει, ενδεχομένως για πρώτη φορά, ότι ο συνδυασμός οικονομικών συμφερόντων και ΜΜΕ δημιουργεί μια συγκέντρωση ισχύος με σκοπό την εξασφάλιση δημόσιων συμβάσεων¹³. Σε αυτή την περίοδο δυο έντυπα πρωτοστατούν στην καταγγελία της διαπλοκής: το ιστορικό για την Αριστερά αλλά σχετικά περιορισμένης κυκλοφορίας περιοδικό *Αντί*, και η μεγάλη κυκλοφορία εφημερίδα της κεντροδεξιάς *Καθημερινή*, ενώ, προς το τέλος της περιόδου, κάνει αισθητή την παρουσία της και η εβδομαδιαία εφ. *Επενδυτής*.

Μεσολαβούν οι εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, στις οποίες το ζήτημα της διαπλοκής παραδόξως υποβαθμίζεται, δεν κυριαρχεί ούτε στις πολιτικές αιχμές της εκστρατείας της Ν.Δ. Τις εκλογές θα κερδίσει το ΠΑΣΟΚ αλλά, δύο μόλις μήνες αργότερα και ενώ κατά το κυβερνών κόμμα η «διαπλοκή» είναι «καμένο χαρτί» για την αντιπολίτευση, το θέμα επανέρχεται στο προσκήνιο, αυτήν τη φορά πιο δυναμικά παρά ποτέ. Σε ειδικό ένθετο της μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδας του κεντροαριστερού χώρου *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (11 Ιουνίου 2000) ο εκδότης της υποδεικνύει ως πρώτο διαπλεκόμενο τον Σ. Κόκκαλη. Πέραν της επικαλούμενης «ελευθερίας του Τύπου» (με αφορμή τη δίκη Τεγόπουλου για τα «υβριστικά» σημειώματά του ενάντια στον Σ. Κόκκαλη, μεταξύ Απριλίου - Ιουνίου του 1998), εκτιμάται ότι η βαθύτερη αιτία της δημόσιας αντιπαράθεσης Κόκκαλη-Τεγόπουλου έγκειται στην ανταγωνιστική τους θέση ενόψει της εισόδου της χώρας στις νέες ψηφιακές τεχνολογίες¹⁴. Στις 4 Ιουλίου, ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης απευθύνει επιστολή στον πρωθυπουργό, όπου, μεταξύ άλλων, επισημαίνει την ευρεία διακομματική παραδοχή του προβλήματος. Για μια ακόμα φορά, ο Κ. Σημίτης, αν και παραδέχεται τη σοβαρότητα του θέματος, υποστηρίζει ότι το θεσμικό πλαίσιο είναι επαρκές και επαναλαμβάνει την επιχειρηματολογία του: «Όποιος έχει στοιχεία να τα καταθέσει στον εισαγγελέα»¹⁵. Στο περιθώριο αυτών των πολιτικών διαξιφισμών, ο ανταγωνισμός μεταξύ των επιχειρηματικών ομίλων για το μερίδιό τους στις νέες ψηφιακές τεχνολογίες εντείνεται διαρκώς. Ο λόγος είναι, όπως ομολογείται από έμπειρο εκδότη, ότι «το παιχνίδι της εξουσίας είναι, τουλάχιστον στην Ελλάδα, βασισμένο στην εκδοτική και γενικά στη 'μηντιακή' υποστήριξη»¹⁶. Στα τέλη Αυγούστου, ο όμιλος Κόκκαλη, μη αρκούμενος στην ιδιοκτησία του ραδιοσταθμού *Φλας*, αγοράζει τον μέχρι τότε τοπικής εμβέλειας τηλεοπτικό σταθμό *Magic TV*, αναγγέλλοντας την πρόθεσή του να τον αναπτύξει. Η κίνηση Κόκκαλη ανησυχεί ιδιαίτερα τους αντιπάλους του επιχειρηματίες, εκδότες και πολιτικούς. Κατά την επιγραμματική έκφραση, «βγήκαν τα στυλέτα για το μεγάλο φαγοπότι»¹⁷.

Την ίδια εποχή, οι υποστηρικτές της άποψης ότι το φαινόμενο της διαπλοκής είναι υπαρκτό και απειλεί την εθνική οικονομία και την ίδια τη δημοκρατία πληθαίνουν και στο

13. Εφ. *Η Καθημερινή*, 25.11.1999

14. Περ. *Αντί*, τχ. 716, 24.06.2000. Βλ. και σχετικό διεισδυτικό άρθρο του Π. Λαφαζάνη, κατά την περίοδο σύνταξης των «υβριστικών» σημειωμάτων του Χ. Τεγόπουλου (εφ. *Κυριακάτικη Αυγή*, 24.05.1998).

15. Εφ. *Η Καθημερινή*, 11.07.2000

16. Α. Τερζόπουλος, περ. *Info*, Ιανουάριος 2001

17. Εφ. *Επενδυτής*, 03.09.2000

κυβερνητικό στρατόπεδο. Το ομολογούν στελέχη του κυβερνώντος κόμματος ιδιαίτερης πολιτικής βαρύτητας, όπως ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας, ο υπουργός Δικαιοσύνης, ο υπουργός Πολιτισμού, ο πρόεδρος της Βουλής¹⁸. Κάτω από αυτήν τη γενικευμένη πλέον πίεση, η κυβέρνηση, επ' ευκαιρία της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος, και διά του αρμοδίου εισηγητού της, προτίθεται να καθιερώσει, στο άρθρο 14 (παρ. 9), το ασυμβίβαστο μεταξύ ιδιοκτησίας ΜΜΕ και σύναψης συμβολαιακών σχέσεων με το Δημόσιο¹⁹. Η αντιπολίτευση ισχυρίζεται ότι η κυβέρνηση υπαναχώρησε έναντι των αρχικών της εξαγγελιών αναφορικά με την «πληρότητα και επάρκεια» του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου για την αντιμετώπιση της διαπλοκής²⁰.

Από την οπτική της παρούσας εργασίας, σημασία έχει ότι τέλη του 2000 η «διαπλοκή», έπειτα από μια μακρά περίοδο πολιτικής αδράνειας και άγονης, θεσμικά, αντιπαράθεσης, αναγνωρίζεται ως υπαρκτό φαινόμενο, και μάλιστα στον ίδιο το συνταγματικό χάρτη της χώρας. Επί πλέον, με τον τρόπο που ο τελευταίος καλείται να την αντιμετωπίσει, καταγράφεται, εμμέσως πλην σαφώς, ένας τουλάχιστον ορισμός της: «διαπλοκή» είναι η οικονομική εξουσία που αναλαμβάνει δημόσια έργα και προμήθειες, έχοντας παράλληλα τον έλεγχο ή την υποστήριξη ΜΜΕ. Η τρίτη περίοδος αυτής της αφήγησης τελειώνει εκεί που άρχισε αυτό το κεφάλαιο, με την υποχώρηση, δηλαδή, των καταγγελλόμενων ως «διαπλεκόμενων» παραγόντων της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Σε όσους έχουν παρακολουθήσει σε βάθος την υπόθεση αυτή δεν μένει καμιά αμφιβολία ότι η εν λόγω υποχώρηση είναι προσωρινή. Προς το παρόν, με δεδομένη την πρόσφατη, ευρέως διακηρυχθείσα πολιτική αναγνώριση του προβλήματος, αυτή η εργασία ακολουθώντας εξετάζει την κοινωνική υποδοχή και αφομοίωσή του, προσπαθώντας να κατανοήσει ορισμένους παράγοντες που συνδέονται με το ζήτημα της ανοχής της διαπλοκής εκ μέρους των ελλήνων πολιτών.

18. Βλ. αντίστοιχα, εφ. *Η Καθημερινή*, 30.08.2000, εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 03.09.2000, εφ. *Η Καθημερινή*, 07.09.2000, εφ. *Η Καθημερινή*, 12.09.2000. Στη μετέπειτα περίοδο, σημαντικότερη συναφής εξέλιξη ήταν η άμεση παραδοχή του προβλήματος από τον υπουργό Δικαιοσύνης, Μ. Σταθόπουλο, σε συνέντευξή του στην εφ. *Η Καθημερινή*, 29.07.2001. Ενδεικτική της σημασίας της εν λόγω παρέμβασης είναι ότι συμπεριλήφθηκε σε ημερήσιο δελτίο ηλεκτρονικού τύπου της Διεθνούς Διαφάνειας (31.07.2001), δελτίο που πολύ σπάνια ασχολείται με τα εν Ελλάδι διαδραματιζόμενα.

19. Για την ακρίβεια, σύμφωνα με τον εισηγητή της κυβερνητικής πλειοψηφίας, Ευ. Βενιζέλο, η εν λόγω αναθεωρημένη παράγραφος, έτσι όπως τελικά ψηφίστηκε, κατοχυρώνει το συνταγματικό ασυμβίβαστο «ανάμεσα στην ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσωσιν ενημέρωσης από τη μια μεριά και των αντίστοιχων ιδιοτήτων σε επιχείρηση που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή κάποιου νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα, την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Η απαγόρευση αυτή καταλαμβάνει και τα κάθε είδους παρένθετα πρόσωπα» (<http://ta-nea.dolnet.gr/>).

20. Εφ. *Ελευθεροτυπία*, 14.09.2000. Γενικότερα, η συνταγματική αναθεώρηση του 2000 χαρακτηρίστηκε από τον Ν. Κ. Αλιβιζάτο θολή, άνευ καθαρών στόχων, με αστοχίες και αποσπασματική (Αλιβιζάτος, 2001). Βλ και τις πρώιμες, από τις αρχές του 1998, ανάλογες κριτικές επισημάν-

2. Παράγοντες κοινωνικής ανοχής απέναντι στα δίκτυα διαπλοκής

Συγχύσεις στη θεώρηση της διαπλοκής

α) Πελατεία, κρατική διαφθορά, διαπλοκή

Μια πρώτη ευρύτατη παρερμηνεία της διαπλοκής αναφέρεται στην ανοδικά αναγωγική πελατειακή της αναπαράσταση. Οι διαπλεκόμενοι επιχειρηματίες δεν αποτελούν παρά μεγάλους πελάτες του πολιτικού συστήματος, που εξασφαλίζουν σημαντικά τμήματα των διανεμόμενων πόρων. Διαδικαστικά δεν διαφέρουν από την παραδοσιακή πολυάριθμη πελατεία. Πρόκειται για επιχειρηματίες που χρησιμοποιούν τα ίδια μέσα (πρόσβαση σε πολιτικούς μηχανισμούς λήψης αποφάσεων), μόνο που τα οικονομικά μεγέθη διαφέρουν. Έτσι, οι πελάτες γίνονται διαπλεκόμενοι και αντίστροφα. Η διαπλοκή μεταφράζεται ως μια νέα εκδοχή του πελατειακού μηχανισμού. Συνακόλουθα, χρησιμοποιώντας μια φορμαλιστική ταύτιση των δύο, παραγνωρίζεται η πολιτικά θεμελιώδης διαφορά μεταξύ πελατειακού συστήματος και διαπλοκής²¹. Ενώ το πρώτο αναπτύσσεται σε μικρο-πολιτικό επίπεδο συναλλαγών και, ως εκ τούτου, δεν δύναται να επηρεάσει σημαντικές αποφάσεις που λαμβάνονται σε ιεραρχικά υψηλότερες, δεν συμβαίνει το ίδιο με τα δίκτυα διαπλοκής. Αναπτύσσονται σε αποφασιστικούς κρατικούς φορείς στο ανώτατο δυνατό επίπεδο, επηρεάζοντας ποικιλοτρόπως την άσκηση επενδυτικών και άλλων πολιτικών (με χαρακτηριστικά παραδείγματα την εξωτερική πολιτική της εποχής Χόνεκερ²² και πιο πρόσφατα, στα Βαλκάνια η υπόθεση Romtelecom της Ρουμανίας²³) με άμεσες συνέπειες στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Εν τέλει, η «πελατοποίηση» των δικτύων διαπλοκής παρακάμπτει το ζήτημα της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας. Και παρόμοια με τα παραπάνω, ορισμένες φορές, η διαπλοκή συγχέεται με τη διαφθορά στο δημόσιο βίο. Ωστόσο, από τη μια πλευρά, η διαφθορά, αν και παράγωγο της διαπλοκής, μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς να είναι η διαπλοκή αναγκαίο προαπαιτούμενό της. Επίσης, η διαφθορά συνδέεται με την ηθική σφαίρα

σεις του Γ. Σωτηρέλη, στον «Ιό της Κυριακής» (εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 11.01.1998), καθώς και τη συνέντευξη του Α. Μαντάκη στην εφ. *Αυγή*, 02.02.2001.

21. Χαρακτηριστική είναι η πρόσφατη μικρή αλλά ενδεικτική διαφοροποίηση της στάσης του Π. Κωστόπουλου, εκδότη περιοδικών μεγάλης κυκλοφορίας, απέναντι στη διαπλοκή. Ενώ το Δεκέμβριο του 2000 προέτρεπε τον Ν. Κωνσταντόπουλο να εγκαταλείψει το ρόλο του εισαγγελέα και υποστήριζε ότι «οι διαπλοκολογούντες κοιτάζουν πίσω και θα καταδικαστούν από τον ίδιο τον ελληνικό λαό» (τηλεοπτική εκπομπή «Η ώρα της αλήθειας», *Antenna*, 05.12.1999), περίπου ένα χρόνο μετά (εκδοτικό σημείωμα, ειδική έκδοση περ. *Νίτρο*, Ιανουάριος 2001) ανέκρουε πρύμναν αναγνωρίζοντας το πρόβλημα της διαπλοκής ως υπαρκτό, αλλά, ταυτόχρονα, παρουσιάζοντάς το αποκλειστικά από την ελαχιστοποιημένη οπτική των πελατειακών σχέσεων και του προβλήματος της αναξιοκρατίας.

22. Πχ. διασυνδέσεις του ανατολικογερμανικού καθεστώτος με το ΠΑΣΟΚ (1984-1986), μέσω του μηχανισμού της Στάζι και των πρακτόρων της (Σ. Κόκκαλης, βλ. το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας).

23. Βλ. ειδικό ένθετο εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 11.06.2000, σσ. 26-27.

του υποκειμένου, ενώ τα δίκτυα διαπλοκής συγκροτούν συνδυασμένους μηχανισμούς άσκησης οικονομικής, πολιτικής και επικοινωνιακής εξουσίας σε ιεραρχικά ανώτερα επίπεδα.

Συνοπτικά: α) το πελατειακό σύστημα χαρακτηρίζεται από άνισες προσωποποιημένες άτυπες σχέσεις συναλλαγής μεταξύ πάτρωνα και πελατών, σχέσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε σύναψη δεσμών συγγένειας και φιλίας, κάτω από καθεστώς παρεχόμενης προστασίας του πρώτου προς τους τελευταίους. Τα πελατειακά δίκτυα ενδέχεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να είναι πολιτικά επιθυμητοί μηχανισμοί αναδιανομής πόρων προς οικονομικά κατώτερα στρώματα. β) η διαφθορά, και δη η κρατική, συνοδεύεται από άτυπες συναλλαγές οικονομικού τύπου μεταξύ δημόσιων λειτουργών και πολιτών, στη βάση κυρίως απρόσωπων και εργαλειακών διασυνδέσεων μεταξύ τους. Η κρατική διαφθορά δεν αποτελεί ασφαλώς πολιτικά και κανονιστικά επιθυμητή κατάσταση, ωστόσο, σε αρκετές χώρες, εξαιτίας της ευρύτατης εξάπλωσής της, τελεί υπό καθεστώς γενικευμένης ανοχής²⁴. Και γ) η διαπλοκή, αν και συνδυάζει πλευρές των δυο παραπάνω κατηγοριών συναλλαγής (προσωποποιημένες σχέσεις μεταξύ συναλλασσομένων²⁵, άτυπες οικονομικές δοσοληψίες με το δημόσιο τομέα), ως συνθήκη, πρώτον, υπερβαίνει τη διπολική σχέση πάτρωνα / πελάτη ή διαφθορά / δωρολήπτη, περιλαμβάνοντας στα δίκτυά της εκπροσώπους από ποικίλα ιδιωτικά οικονομικά και δημόσια θεσμικά πεδία (επιχειρήσεις, τεχνικούς και νομικούς συμβούλους, ΜΜΕ, αθλητικά σωματεία, δημόσιος τομέας, πολιτικά κόμματα) και δεύτερον, ακριβώς για τον παραπάνω λόγο, είναι σε θέση να ελέγχει σε μεγάλο βαθμό τα πολιτικά, αναπτυξιακά και κοινωνικά δρώμενα στο πεδίο επιρροής της (εθνικό ή/και υπερεθνικό) (Ros-Ackerman 1978). Από πολιτική άποψη, τα δίκτυα διαπλοκής είναι, παρομοίως, σε θέση να ελέγχουν το επικοινωνιακό τους προφίλ και να επηρεάζουν καθοριστικά τις τάσεις και διαδικασίες κοινωνικής τους ανοχής²⁶. Επομένως, η κύρια διαφορά μεταξύ πελατειακού συστήματος, κρατικής διαφθοράς και διαπλοκής είναι ότι οι δυο πρώτες καταστάσεις, σε αντίθεση με την τρίτη, ακριβώς εξαιτίας της περιορισμένης και αποσπασματικής δικτυακής τους συγκρότησης, δεν μπορούν, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, να εγκαταστήσουν διαρκείς δομές και μηχανισμούς πολύπλευρου ελέγχου του πολιτικού συστήματος και της αναπτυξιακής διαδικασίας προς όφελος ιδιωτικών οικονομικών συμφερόντων.

24. Βλ. συνέντευξη Π. Παυλόπουλου, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 18.02.2001, για έναν ορισμό της διαπλοκής που συνδυάζει την πελατειακή προσέγγιση με την αναφορά σε φαινόμενα κρατικής διαφθοράς. Για μια εκτενή αναφορά στη διαφορά μεταξύ πελατειακού συστήματος, διαφθοράς βλ. Theobald (1992) και, στη βάση συναφούς εμπειρικού υλικού από τη Βραζιλία, Valença (1999).

25. Με τυπικό, εδώ, παράδειγμα τη σύναψη κουμπαριάς μεταξύ Σ. Κόκκαλη και Σ. Ψυχάρη, διευθυντή της εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*.

26. Για τη διάκριση μεταξύ διαφθοράς και διαπλοκής, εξαιρετικά διαφωτιστικό είναι και σχετικό άρθρο του Ν. Μουζέλη στην εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 15.10.2000.

β) Η διαπλοκή ως προϊόν σύγκρουσης αντιτιθέμενων συμφερόντων

Δεύτερη παρερμηνεία προκαλεί η αναπαράσταση της διαπλοκής ως αποτέλεσμα προστριβών και ανταγωνισμού μεταξύ ισχυρών επιχειρηματικών συμφερόντων για την εξασφάλιση όσο το δυνατό μεγαλύτερου τμήματος των διανεμόμενων δημόσιων πόρων. Σύμφωνα με αυτή την, άκρως αρεστή εκ μέρους της εκάστοτε κυβέρνησης, ερμηνεία, οι επιχειρηματίες που ενδεχομένως δεν ευνοούνται από τις ληφθείσες αποφάσεις, κινούν υπόγεια νήματα τα οποία διαμορφώνουν ένα κλίμα παντοδυναμίας της διαπλοκής, με στόχο να επηρεάσουν την όλη διαδικασία διανομής των πόρων: «Ο κ. Σημίτης... απέδωσε το θόρυβο που έχει δημιουργηθεί [για τη διαπλοκή] σε επιχειρηματικές αντιπαλότητες»²⁷. Η παραπάνω αναπαράσταση των δικτύων διαπλοκής ως πεδίων άσκησης πιέσεων προς τα αποφασιστικά πολιτικά και διοικητικά όργανα, ως μηχανισμών που κάνουν λόγο για «διαπλοκή» μόνο και μόνο για να ενταχθούν στη διαδικασία εξασφάλισης δημόσιων συμβάσεων, ή για να αποκλείσουν τις σχετικές διόδους στους ανταγωνιστές τους, αφαιρεί το ειδικό πολιτικό βάρος του ζητήματος, αποφεύγοντας να κάνει λόγο για το ενδεχόμενο ύπαρξης εξωθεσμικής σύνδεσης μεταξύ οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Η εν λόγω επιχειρηματολογία οχυρώνεται πίσω από τα τυπικά «αμυντικά τείχη» περί κανονιστικής διάκρισης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, θεωρώντας τη διαπλοκή ως σημείο ρήξης του «υμένα» που τους διαχωρίζει. Η αρμοδιότητα αντίληψης των σημείων ασυνέχειας / ρήξης του εν λόγω διαχωριστικού πλαισίου ανήκει στη δικαστική εξουσία. Και στο βαθμό που απουσιάζουν τα σχετικά τεκμήρια (βλ. στη συνέχεια το σχετικό εδάφιο περί νομότυπης διαφθοράς), η ακεραιότητα του δημόσιου χώρου προβάλλει ως βέβαιη. Έτσι, κάθε λόγος περί «απώλειας της παρθενίας» του αποτελεί, εν πολλοίς, προϊόν συκοφαντίας, εκ μέρους μάλιστα των διακαώς επιθυμούντων τη «διακόρευσή» του. Αυτή, άλλωστε, υπήρξε η κυβερνητική στρατηγική αντιμετώπισης της διαπλοκής –για την ακρίβεια, του θορύβου γύρω από τα «διαπλεκόμενα»– στην γ' φάση της (1999-2000)²⁸.

Αν στην προηγούμενη σύγκυση περί διαπλοκής η ύπαρξη εξωθεσμικής διασύνδεσης μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου είναι κοινά παραδεκτή ως δυνατότητα, σε αυτή την περίπτωση η εν λόγω υπόθεση εργασίας απορρίπτεται εξ αρχής. Και αν η προηγούμενη παρανόηση στηρίζεται σε μια ισοπεδωτική αντίληψη των δικτύων διαπλοκής ως δικτύων πελατείας και διαφθοράς σε οικονομικά και πολιτικά ανώτερα επίπεδα, εδώ η έννοια των εξωθεσμικών δικτύων, που τέμνουν εγκάρσια διαφορετικούς ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς, απομακρύνεται ως εν δυνάμει αναλυτικό εργαλείο χάριν μιας φορμαλιστικής αμυντικής κυβερνητικής τακτικής: η διαπλοκή δεν είναι υπαρκτό φαινόμενο, αλλά η ηχώ των ε-

27. Εφ. *Επενδυτής*, 02.09.2000.

28. Βλ. ενδεικτικά τις συνεντεύξεις Κ. Λαλιώτη στην εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 27.02.2000, στο *Βήμα της Κυριακής*, 06.02.2000, καθώς και το σχετικό εδάφιο στη στήλη «Εμπιστευτικά» του *Έθνους της Κυριακής*, 28.11.1999. Επίσης, Σ. Ψυχάρης, εφ. *Το Βήμα της Κυριακής* 24.10.1999 και 28.01.2001, άρθρα με τίτλους «Τα 'διαπλεκόμενα' και η αλήθεια» και «Αχυράνθρωποι αναλώσιμοι της διαπλοκής» αντίστοιχα.

πεισοδιακών προστριβών μεταξύ ομηρικών «επίδοξων μνηστήρων», που αγωνιούν για το μοίρασμα των υπερμεγέθων δημόσιων πόρων. «Η Πηνελόπη [ως Δημόσιο] αντιστέκεται», θα μπορούσε να είναι το επιγραμματικό σχόλιο της ανωτέρω επιχειρηματολογίας, σε μια ύστατη προσπάθεια αποφόρτισης της όλης σχετικής συζήτησης και του προβληματισμού. Η εν λόγω αμυντική τακτική, προς το τέλος του 2000, και ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης, όπως είδαμε και στο αρχικό κεφάλαιο της εργασίας, αποδυναμώθηκε σημαντικά ως πολιτικό επιχείρημα στους κόλπους του κυβερνώντος κόμματος.

γ) Η έννοια του «διαπλεκόμενου» επιχειρηματία

Μια άλλη έννοια αναφορών στη διαπλοκή αναγνωρίζει τόσο την πολιτική ιδιαιτερότητα και σημασία της σύγχρονης ελληνικής διαπλοκής σε σχέση με τα πελατειακά δίκτυα και τους μηχανισμούς κρατικής διαφθοράς, όσο, ασφαλώς, και το δεδομένο ότι το φαινόμενο υφίσταται και αναπαράγεται σε ευρεία κλίμακα στην ελληνική επικράτεια. Δεν προσκρούουν στα νομικίστικα τείχη της αναζήτησης του εισαγγελέα ως τελική λύση του προβλήματος και, συνακόλουθα, υπόρρητα υιοθετούν τα εγκρασιώς τέμνοντα δίκτυα διαπλοκής ως βασικό αναλυτικό εργαλείο. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση προκύπτει μια διαφορετική σύγχυση που αφορά στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών των «διαπλεκόμενων» επιχειρηματιών. Για παράδειγμα, ο Χ. Τεγόπουλος, εκδότης της εφ. *Ελευθεροτυπία*, αντικρούοντας τους προαναφερθέντες ισχυρισμούς του Κ. Σημίτη περί της «διαπλοκής ως στρατηγικού εφευρήματος στο πλαίσιο του πολέμου μεταξύ επιχειρηματικών συμφερόντων», έγραψε στις 04.09.2000, στην εφημερίδα του, ανάμεσα σε άλλα, τα εξής:

«Ο πρωθυπουργός, για να παραμερίσει το μείζον πρόβλημα της διαπλοκής μεταξύ πολιτικής και οικονομικών συμφερόντων, μπέρδεψε τις προμήθειες και τα δημόσια έργα με την... ψηφιακή τηλεόραση, για να επανέλθει στο γνωστό από το σκάνδαλο Κοσκωτά τροπάριο περί 'πολέμου εκδοτών'».

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι έλληνες επιχειρηματίες δεν είναι ορθό να εντάσσονται, στο σύνολό τους, στο πεδίο άσκησης πιέσεων προς τα πολιτικά και διοικητικά αποφασιστικά όργανα και, συνακόλουθα, όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο πρωθυπουργός, να στιγματίζονται συλλήβδην ως «εν δυνάμει διαπλεκόμενοι». Βασικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ διαπλεκόμενων και μη επιχειρηματιών αποτελεί η προνομιακή πρόσβαση των πρώτων σε παντός είδους συμβάσεις του Δημοσίου («... προμήθειες και... δημόσια έργα...») και, αντίστοιχα, η απουσία σύναψης παρόμοιων συμβάσεων από τους τελευταίους. Αν στην περίπτωση των εργοληπτών δημόσιων έργων και των προμηθευτών του Δημοσίου η διαπλοκή ως ενδεχόμενο είναι δεδομένη, δεν ισχύει το ίδιο για επιχειρηματίες που δεν έχουν βάλει στο στόχαστρο ένα τμήμα του δημόσιου «κορβανά». Ο Χ. Τεγόπουλος, όμως, δεν λαμβάνει υπόψη του ότι εν δυνάμει διαπλεκόμενος είναι όποιος προσεγγίζει πόρους (όχι αναγκαστικά δημόσιους), οι οποίοι παραχωρούνται στη βάση πολιτικών και διοικητικών αποφά-

σεων, και τις οποίες είναι σε θέση να επηρεάσει ως ιδιοκτήτης ΜΜΕ²⁹. Η απόκτηση μεριδίου σε μια νέα αναπτυσσόμενη αγορά (π.χ. χρησιμοποιώντας το δικό του παράδειγμα, η ψηφιακή τηλεόραση), στο βαθμό που εξαρτάται από συγκεκριμένες αποφάσεις που λαμβάνονται κάτω από καθεστώς μικρότερης ή μεγαλύτερης διακριτικής ευχέρειας, μπορεί να καθίσταται πεδίο ανάπτυξης δικτύων διαπλοκής, παρόμοια με την «κλασική» διαπλοκή γύρω από τους διανεμόμενους δημόσιους πόρους.

Σε αυτό το σημείο, η διευρυμένη αναλυτική εμβέλεια της έννοιας του διακριτικού κεφαλαίου (Παπαδόπουλος, 1999), μπορεί, πιθανόν, να περιορίσει την παραπάνω σύγχυση περί του ορισμού του 'διαπλεκόμενου'. Ανάλογα με τον εμφανή ή αφανή χαρακτήρα του, η πρώτη κατηγορία διακριτικού κεφαλαίου αναφέρεται στους υπό καθεστώς διακριτικής ευχέρειας διανεμόμενους δημόσιους πόρους, οι οποίοι βρίσκονται στον αρχικό προϋπολογισμό των υπηρεσιών. Η δεύτερη κατηγορία αποτελεί τους δημόσιους πόρους που δεν υπάρχουν στους αρχικούς προϋπολογισμούς, αλλά ανακύπτουν και διανέμονται στην πορεία εκτέλεσης των δημόσιων συμβάσεων ως αποτέλεσμα συνδυασμένων πρακτικών των δικτύων με σκοπό την υπέρβαση των αρχικών σχεδιασμών και την άντληση επιπρόσθετου επιχειρηματικού κέρδους. Η τρίτη, απολύτως αφανής στο δημόσιο προϋπολογισμό, κατηγορία διακριτικού κεφαλαίου είναι κάθε μορφή επιχειρηματικού κέρδους, η οποία προκύπτει εξαιτίας της λήψης –ή μη λήψης– συγκεκριμένων αποφάσεων εκ μέρους δημόσιων λειτουργών, υπό καθεστώς θεσμικής διακριτικής ευχέρειας³⁰. Ο Χ. Τεγόπουλος παραβλέπει την τελευταία κατηγορία διακριτικού κεφαλαίου ως υλική βάση διαπλοκής. Συνεπώς, το βασικό κριτήριο προσδιορισμού του εν δυνάμει διαπλεκόμενου επιχειρηματία δεν είναι το αν ενδιαφέρεται για απόκτηση δημόσιων πόρων, αλλά η, με κάθε τρόπο, διασύνδεσή του με πεδία όπου συγκεκριμένες αποφάσεις δημόσιων λειτουργών, λαμβανόμενες πά-

29. Ενδεικτικό της εν λόγω σύγχυσης στον ορισμό των «διαπλεκόμενων» είναι το ακόλουθο απόσπασμα συζήτησης στον τηλεοπτικό σταθμό *Alpha* (22.05.2001) μεταξύ των δημοσιογράφων Ν. Χατζηνικολάου (Ν.Χ.) και Γ. Κύρτσου (Γ.Κ.), με αφορμή την υποτιθέμενη υποψηφιότητα του πρώτου για τη δημαρχία στην Αθήνα (εφ. *Ελευθεροτυπία*, 23.05.2001):

Ν.Χ.: Ακούστε, κύριε Κύρτσο, δεν είστε απλά επιλεκτικός, λέτε και ψέματα ως προς το ότι ο κ. Βαρδινολιάνης δεν έχει πάρει κανένα έργο του Δημοσίου. *Διαπλοκή σημαίνει ότι έχω πάρει έργα του Δημοσίου, κύριε Κύρτσο.*

Γ.Κ.: Μπράβο, μπράβο, είστε καλός απολογητής του εργοδότη σας! Αλλά αυτήν τη στιγμή μιλάμε για τα καπέλα στα πετρελαιοειδή, για παράδειγμα, αυτόν τον καιρό.

(έμφαση δική μας)

30. Σύμφωνα με την κλασική εξίσωση του R. Klitgaard για τη διαφθορά (Διαφθορά = Πόροι (Μέσα) + Διακριτική Ευχέρεια – Διαφάνεια) (Klitgaard, 1988), το διακριτικό κεφάλαιο θα μπορούσε να συνοψισθεί στο άθροισμα Πόροι (Μέσα) + Διακριτική Ευχέρεια. Η έννοια του διακριτικού κεφαλαίου είναι ευρύτερη αυτής των διακριτικών κονδυλίων (discretionary funds), καθ' ότι η πρώτη συμπεριλαμβάνει και πόρους που δεν διαχειρίζονται άμεσα από τις δημόσιες αρχές (π.χ. κέρδη επιχειρήσεων οφειλόμενα στη νομιμοποιημένη αδράνεια των αρμόδιων ελεγκτικών αρχών). Και, από την άλλη πλευρά, δεν έχει καμιά σχέση με την ομώνυμη έννοια που χρησιμοποιείται στον τομέα των συμβούλων επενδύσεων (discretionary capital).

να υπό καθεστώς διακριτικής ευχέρειας, οδηγούν τελικά σε επιχειρηματικά κέρδη, είτε αυτά αφορούν δημόσιους πόρους ή απόκτηση μετοχικών μεριδίων σε υπό ιδιωτικοποίηση ΔΕΚΟ ή πρόσβαση σε νέες, ταχύτατα αναπτυσσόμενες, αγορές ή διατήρηση μονοπωλιακών θέσεων στην αγορά. Επομένως, η διάκριση μεταξύ εν δυνάμει διαπλεκόμενων ή μη επιχειρηματιών δεν μπορεί να περιοριστεί στο κριτήριο των αναλαμβανόμενων συμβάσεων του Δημοσίου.

Νομότυπη ανάπτυξη και επικοινωνιακή απαξίωση της διαπλοκής

Τα δίκτυα διαπλοκής, ακριβώς λόγω της πολυεπίπεδης οργάνωσής τους, είναι σε θέση να αναπτύσσουν ένα εξαιρετικά εξειδικευμένο και διαρκώς εξελισσόμενο πεδίο νομικής τεχνογνωσίας που τους επιτρέπει να μην αφήνουν πίσω τους ορατά ίχνη παρανομίας. Οι νομικοί σύμβουλοι των δικτύων, πολλές φορές σε συνεργασία με διοικητικούς φορείς, ανιχνεύουν τις ασάφειες και ανεπάρκειες του θεσμικού πλαισίου³¹ και φροντίζουν να κινούνται στα όρια της νομιμότητας. Παράλληλα, στον τομέα των οικονομικών συναλλαγών με τους εκπροσώπους των δικτύων στο δημόσιο τομέα, λαμβάνουν όλα τα μέτρα έτσι ώστε να μην εκτεθούν. Με αυτό τον τρόπο τα δίκτυα διαπλοκής τίθενται εν πολλοίς στο νομικό και ελεγκτικό απυρόβλητο³².

Ιδιαίτερα σε φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα –κυρίως ΔΕΚΟ– τα θεσμικά περιθώρια άσκησης διακριτικής ευχέρειας στη διαδικασία ανάθεσης συμβάσεων είναι κατά πολύ περισσότερο διευρυμένα σε σχέση με τις λοιπές υπηρεσίες του Δημοσίου (Κουτούπα-Ρεγκάκου, 1995). Η νομότυπη επέκταση του δικτύου Ιντρακόμ στις προμήθειες ψηφιακών παροχών του ΟΤΕ, για παράδειγμα, διευκολύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από το θεσμικά διευρυμένο πεδίο διακριτικής ευχέρειας των αποφασιστικών οργάνων του Οργανισμού. Ανάλογη ήταν και η περίπτωση ανάθεσης συμβάσεων του ΟΠΑΠ στην Ιντραλότ (Ξυστό, Προκαθορισμένο Στοιχείμα)³³.

31. Πρόκειται για τις, κατά Crozier (1963), περιοχές οργανωτικής αβεβαιότητας. Βλ. και Παπαδόπουλος (1999) (ό.π.) για τις έννοιες των σημείων θεσμικής απροσδιοριστίας και ανεπάρκειας, και αναλυτικότερα Passas (1997) για την έννοια των νομικών, και γενικότερα, των διαφόρων κατηγοριών εγκληματογόνων ασυμμετριών (criminogenic assymetries) (νομικές, διοικητικές, πολιτισμικές, οικονομικές, πολιτικές, εξουσιαστικές), τις οποίες και θεωρεί ως αίτια της διαφθοράς.

32. Ίσως, το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα νομότυπης ανάπτυξης των δικτύων διαπλοκής είναι η περίπτωση της σύμβασης του ΟΠΑΠ με την Ιντραλότ για το προκαθορισμένο στοιχείμα. Η επιτροπή που εξέτασε και ενέκρινε τους όρους της σύμβασης αποτελούνταν από πανεπιστημιακούς, και είχε πρόεδρο την Α. Ψαρούδα - Μπενάκη, βουλευτή της Ν.Δ. Ο Χ. Σαλαζής, διευθυντής τότε του ΟΠΑΠ (1998), μετακινήθηκε αργότερα στην Ιντραλότ (Οκτώβριος 2000), χωρίς, ωστόσο, να δεχτεί μομφές από νομικής απόψεως. Το ζήτημα της πρόσληψής του στην Ιντραλότ και της ταυτόχρονης παραίτησής του από την ΚΕ του ΠΑΣΟΚ εξετάστηκε αποκλειστικά ως ηθική παρασπονδία. Για τον νομότυπο χαρακτήρα της ελληνικής διαπλοκής βλ. και άρθρο του Α. Καρκαγιάννη, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 07.09.2000.

33. Ειδικά για το Προκαθορισμένο Στοιχείμα, βλ. στην εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 28.11.1999, άρθρο του Χ. Ζέρβα με τίτλο «Μια σύμβαση με προκαθορισμένες τρύπες». Για τα

Η υιοθέτηση πρακτικών νομότυπης διαφθοράς αποτελεί κομβικό παράγοντα κοινωνικής ανοχής των εν λόγω δικτύων, καθόσον, σε μεγάλο βαθμό, θέτει στο νομικό απυρόβλητο το ζήτημα της διαπλοκής και συνδέεται ευθέως με μια σειρά δευτερογενών παραγόντων ανοχής:

Πρώτον, την αδυναμία απόδειξης παράνομων διοικητικών αποφάσεων, πράξεων και ενεργειών, με αποτέλεσμα κάθε απόπειρα καταγγελίας μελών των δικτύων να προκαλεί δικαστικές διώξεις επί «συκοφαντική δυσφημία». Η σιωπή ή η γενικόλογη αναφορά σε «καταστάσεις διαπλοκής» επιβάλλεται ως η πλέον λογική στάση. Σε περίπτωση, όμως, που η δημόσια αναφορά στη διαπλοκή συνεχίζεται, δίνεται το δικαίωμα στους «κατηγορούμενους» να ανταποδώσουν τις κατηγορίες (όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα περί σύγχυσης στον ορισμό της διαπλοκής), μεταφέροντας στο πεδίο της διαπλοκής, ή της «διαπλοκολογίας», τους κατηγορούς τους³⁴.

Δεύτερον, συχνά, ελλείψει συγκεκριμένων και ολοκληρωμένων κατηγοριών, η αναφορά στη διαπλοκή και σε συγκεκριμένα δίκτυα της όχι μόνο δεν πείθει τη δημόσια γνώμη αλλά καθιστά, με την απλή επανάληψή της, το όλο ζήτημα κουραστικό και ανουσίως επαναλαμβανόμενο³⁵. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των ΜΜΕ, τα οποία, ως κύριος κρίκος των δικτύων διαπλοκής, επενδύουν κατά καιρούς στη δημόσια αντιπαράθεση γύρω από τα «διαπλεκόμενα συμφέροντα» με σκοπό την αύξηση της θεαματικότητας μέσω καλλιέργειας ενός κλίματος έντασης³⁶. Ωστόσο, με τις αποδείξεις απύσες, αυτό το κλίμα έντασης δεν μπορεί να διατηρηθεί για μακρό χρονικό διάστημα. Από τη μια πλευρά, το «θέμα» είναι προκλητικό, τα δίκτυα είναι γνωστά σε πολλούς, που, όμως, από την άλλη, δεν μπορούν παρά να αρκούνται σε κατ' ιδίαν συζητήσεις. Όταν υποκύπτουν στον πειρασμό να «καταγγείλουν», πέραν του ενδεχόμενου προσωπικού τους κόστους, καθιστούν τους αντιπάλους της ακόμα περισσότερο αναξιόπιστους. Η καταγγελία της διαπλοκής, από επικοινωνιακή σκοπιά, έχει πάντα βραχεία ημερομηνία λήξης, ιδιαίτερα για τους παθητικούς και κουρασμένους σύγχρονους τηλεθεατές. Συνεπώς, η διαπλοκολογία αποτελεί κατά κανόνα έναν «απρόσμενο» σύμμαχο της διαπλοκής.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, η αναφορά στη διαπλοκή χαρακτηρίζεται από μια αξιοσημείωτη περιοδικότητα και ασυνέχεια (βλ. και εισαγωγικό κεφάλαιο). Η εν λόγω αδιέξοδη επανάληψη αφαιρεί διαρκώς πολιτικό βάρος από το πρόβλημα, ενισχύοντας τις τάσεις ανοχής της από την κοινωνία. Έτσι, δεν εκπλήσσουν τα στοιχεία δημοσκόπησης του Νοεμβρίου 1999 (Metron Analysis), σύμφωνα με τα οποία, ενώ η «συντριπτική πλειοψηφία του κόσμου αναγνωρίζει την ύπαρξη κρατικής διαφθοράς... το πρόβλημα της διαφθοράς

υπόλοιπα (Ψηφιακά ΟΤΕ, Ξυστό) αλλά και το Προκαθορισμένο Στοιχείο βλ. ειδική έκδοση εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 11.06.2000, σσ. 23-35.

34. Βλ. π.χ. επιστολή Κ. Σημίτη προς Κ. Καραμανλή, εφ. *Η Καθημερινή*, 11.07.2000.

35. Βλ. Δ. Κοροπούλης, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 25.06.2000.

36. Μια, έτσι κι αλλιώς, παγκόσμια στρατηγική εξασφάλισης υψηλού βαθμού τηλεθέασης (βλ. σχετικά, Vogl, 1999). Η ανεξαρτησία των ΜΜΕ από πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες αποτελεί καθοριστικό παράγοντα μείωσης της διαφθοράς (Brunetti & Weber, 1998).

είναι από τα λιγότερο σημαντικά που δείχνουν να απασχολούν την κοινή γνώμη... Σε μια άκρως, όπως πιστεύεται, διεφθαρμένη κοινωνία ως η ελληνική, το θέμα της διαφθοράς δεν θα καθορίσει την πορεία προς τις εκλογές»³⁷.

Μια άλλη διάσταση του προβλήματος είναι η περίπτωση όπου ο καταγγελλόμενος, ακριβώς επειδή δεν υπάρχει συγκεκριμένη κατηγορία νομικής φύσης, διευκολύνεται να σιωπήσει. Έτσι, τα δίκτυα διαπλοκής, αν και έχουν αποδείξει ότι κατά περιόδους είναι σε θέση να επιβάλουν τον νόμο της σιωπής (omerta)³⁸, δεν είναι ανά πάσα στιγμή αναγκασμένα να ενεργοποιούν τον ανάλογο πειθαρχικό μηχανισμό. Ο λόγος περί ύπαρξης διαπλοκής, για να συνεχιστεί, έχει ανάγκη από απάντηση, αποσκοπεί στην πρόκληση αντίδρασης. Όσο αυτή δεν έρχεται, σταδιακά χάνει τη δύναμή του και αυτοδιασπάται. Έτσι, ο καταγγελλτικός λόγος ενάντια στη διαπλοκή καταλήγει να είναι όχι μόνο αδιάφορος, αλλά και διεπόμενος από έμμονες ιδέες κακεντρεχών προθέσεων κατασυκοφάντησης των αντιπάλων.

Τελειώνοντας αυτό το κεφάλαιο για το ρόλο της νομότυπης διαφθοράς στο φαινόμενο της κοινωνικής ανοχής, δεν θα έπρεπε να μείνει ασχολίαστο ότι τα δίκτυα διαπλοκής μπορούν να επεκτείνουν την επιρροή τους στο δημόσιο τομέα, καταργώντας τα θεσμικά στεγανά της δημοκρατίας. Αυτό το δεδομένο διασφαλίζει ακόμα περισσότερο τη δράση τους, με αποτέλεσμα, ακόμα και όταν προκύψουν ποινικά αξιόποινες πράξεις εκ μέρους των μελών τους, να κινητοποιείται ένας μηχανισμός αποτροπής επιβολής ποινών. Με άλλα λόγια, συχνότερα παρά σπανιότερα, οι ελεγκτικοί φορείς αποτελούν μέρος του προβλήματος της διαπλοκής, και όχι αποκλειστικά, όπως θα αναμενόταν, μέρος της λύσης του³⁹. Άλλωστε, προς αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι διατυπωθείσες κριτικές περί του πολιτικού διορισμού των, κατ' όνομα μόνο, ανεξάρτητων κορυφαίων δικαστικών αρ-

37. Γ. Λομβέρδος, *εφ. Η Καθημερινή της Κυριακής*, 28.11.1999. Η έρευνα της Metron Analysis έδειξε ότι το 1,4% του δείγματος θεωρεί ότι η διαφθορά αποτελεί πρόβλημα μείζονος σημασίας. Πρόκειται για εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό, αν μάλιστα συγκριθεί με αντίστοιχα ποσοστά σε χώρες με μικρότερη δημοκρατική παράδοση και, σύμφωνα με στοιχεία της Διεθνούς Διαφάνειας (Transparency International), σχεδόν ίδιο δείκτη διαφθοράς, όπως η Νότια Αφρική, όπου, με βάση εμπειρική έρευνα (Mattes, 1999), το σχετικό νούμερο ανέρχεται στο 10% του δείγματος. Σύμφωνα με στοιχεία της ίδιας οργάνωσης (Corruption Perception Indices 1995 - 2000) η Ελλάδα βρίσκεται σταθερά στο μέσο της λίστας των χωρών από πλευράς θεωρούμενου βαθμού επικρατούσας διαφθοράς και στο τέλος της σχετικής λίστας των χωρών μελών της Ε.Ε., με τελευταία την Ιταλία. Για τα στοιχεία του 2000 πρβλ. την ιστοσελίδα <http://transparency.de/documents/cpi/2000/cpi2000.html#cpi>. Βλ. επίσης <http://www.opacityindex.com> για τη συγκριτική κατάταξη χωρών με βάση τον προσφάτως συγκροτημένο παράγοντα/δείκτη αδιαφάνειας (Opacity factor), ο οποίος συμπεριλαμβάνει εκτός από στοιχεία περί διαφθοράς και γενικότερες θεσμικές και οικονομικές παραμέτρους που επιδρούν στη διακίνηση επενδυτικών κεφαλαίων σε διεθνές επίπεδο.

38. Όπως, π.χ., στην περίπτωση απουσίας δημόσιων αντιδράσεων απέναντι στα στοιχεία του περ. Αντί (π.χ. τχ. 705, 706, 707, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2000) ή του περ. *Κεφάλαιο* (τχ. 70, 81 - Ιούλιος 1995, Ιούνιος 1996 αντίστοιχα) περί Κόκκαλη.

39. Για την εκτελεστική εξουσία βλ. άρθρο στην *εφ. Το Βήμα της Κυριακής*, 16.01.2000, με τίτλο «Στελέχη του Δημοσίου καλύπτουν 700 υποθέσεις διαφθοράς».

χών⁴⁰, αλλά και οι πρόσφατες απόπειρες αποδυνάμωσης του Συμβουλίου της Επικρατείας στη συζήτηση περί αναθεώρησης του Συντάγματος. Αν συνεκτιμηθεί επ' αυτών και η χαλαρώς ελεγχόμενη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων από διαπλεκόμενους επιχειρηματίες⁴¹, διαθέτουμε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο προστασίας των δικτύων, βάσει του οποίου τα τελευταία παραμένουν αθέατα, καθιστώντας πραγματικότητα την ανοχή τους εκ μέρους της κοινωνίας.

Ωστόσο, δεν λείπουν ακόμα και τα πανεπιστήμια από τη συγκρότηση των δικτύων. Π.χ. το δίκτυο Κόκκαλη παρουσιάζει προσφάτως και μια ακόμα διάσταση: τη χρηματοδότηση, μέσω του ομώνυμου Ιδρύματος στο πανεπιστήμιο Harvard, συνεδρίων σχετικών με το ξέπλυμα βρώμικου χρήματος στις χώρες του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ και τα Βαλκάνια (<http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/pastevents-wkshop3.html>).

Συνοπτικά, η υιοθέτηση πρακτικών νομότυπης διαφθοράς όχι μόνο θέτει στο απυρόβλητο τη διαπλοκή, αλλά και στήνει σε επικοινωνιακό επίπεδο μια τεράστια παγίδα στους αντιπάλους των δικτύων, οι οποίοι ορισμένες φορές γίνονται άθελά τους μέρος του προβλήματος. Αλλά, ακόμα και στη σπάνια περίπτωση που αποκαλύπτονται τελικά οι παράνομες συναλλαγές, η ιδιότητα του οικονομικού εγκλήματος να μην αφήνει στο πέρασμά του απτά «ανθρώπινα θύματα» (Bauman, 1999) το καθιστά επικοινωνιακά σε μεγάλο βαθμό, ηθικά μη αναγνωρίσιμο, και μάλιστα σε χώρες χωρίς ιδιαίτερη παράδοση στην αντιμετώπισή του, όπως η Ελλάδα⁴².

40. Γ. Κουμάντος, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 31.12.2000, Γ. Μαλούχος, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 05.11.2000.

41. Η αδιαφανής χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων από ιδιώτες, ως παράγοντας πολιτικής διαφθοράς και διαπλοκής, απασχολεί ολοένα και περισσότερο τμήμα των θεσμικά και οικονομικά ανεπτυγμένων κοινωνιών. Ενδεικτικά, στις Η.Π.Α., αμέσως μετά τις προεδρικές εκλογές του 2000, ένα από τα κύρια θέματα πολιτικού προβληματισμού αφορούσε στον επί πενταετία προετοιμαζόμενο και υπό ψήφιση νόμο McCain-Feingold σχετικά με τον καλύτερο έλεγχο της όλης διαδικασίας ιδιωτικής χρηματοδότησης των κομμάτων. Σημειώτέον ότι οι εισηγητές του εν λόγω νόμου, γερουσιαστές John McCain, Russell Feingold και Thad Cochran ανήκουν σε, παραδοσιακά, αντιπθέμενα αμερικανικά κόμματα (στο Ρεπουμπλικανικό οι McCain και Cochran, και στο Δημοκρατικό ο Feingold).

42. Το ναυάγιο του «Εξπρές Σάμινα» (26.09.2000), ακριβώς εξαιτίας των 82 θυμάτων και επειδή αποδόθηκε από ορισμένα ΜΜΕ (κυρίως τον τηλεοπτικό σταθμό *Alpha*) σε μηχανισμούς διαπλοκής μεταξύ Μινωικών Γραμμών και κυβερνητικών παραγόντων, ευαισθητοποίησε πολύ περισσότερο την κοινή γνώμη για το θέμα που εξετάζουμε σε σχέση με άλλες θεσμικές παραβιάσεις, όπως π.χ. αυτές στις οποίες αναφέρεται το πόρισμα Ντογιόκου (εκδοτικός οργανισμός ΔΟΛ μέτοχος τηλ. σταθμού *Mega* –ταξιδιωτικό πρακτορείο *Travel Plan*– παροχή ταξιδιωτικών υπηρεσιών στο υπ. Εξωτερικών και παράνομος διορισμός του Σ. Ψυχάρη στη διοίκηση του Αγ. Όρους (Οκτώβριος 1996)) (βλ. σχετικό άρθρο του Ι. Λούλη, εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 08.10.2000). Την περίοδο μετά το ναυάγιο, πλήθος δημοσιευμάτων στον ημερήσιο Τύπο ασχολήθηκαν με το θέμα της διαπλοκής. Χαρακτηριστικά, η εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, ένα εκ των πλέον «σιωπηλών» εντύπων αναφορικά με το εξεταζόμενο ζήτημα, πρόεβη σε σχετικό ειδικό αφιέρωμα (15.10.2000). Για μια αναφορά στην, τα τελευταία χρόνια, αξιοσημείωτη αλλαγή του δημοσιογραφικού λόγου του *Βήματος* (χρησιμοποίηση «εύκολων» ειρωνικών σχημάτων, τάση αποφυγής ουσιαστικής ανάλυσης των γεγονότων και κριτικής), βλ. Α.Δ. Παπαγιαννίδης, περ. *Samizdat*, 12.03.1997.

Με ιδιαίτερα προβληματική τη νομική διάσταση του θέματος, στη συνέχεια θα εξεταστεί η πολιτική διάσταση της ανοχής των δικτύων διαπλοκής.

Πολιτικές επιλογές και οικονομική συγκυρία

Ενόψει ανοίγματος της ελληνικής αγοράς στον ευρωπαϊκό και διεθνή ανταγωνισμό το 2002, επικράτησε η κυβερνητική επιλογή περί ενδυνάμωσης συγκεκριμένων επιχειρηματικών ομίλων, έτσι ώστε να αναδειχθούν σε ισχυρούς και ανταγωνιστικούς εκπροσώπους της ελληνικής οικονομίας. Η προοπτική της επερχόμενης όξυνσης του ανταγωνισμού οδήγησε έτσι στη συνειδητή και επιτυχημένη προσπάθεια πριμοδότησης των ελληνικών δικτύων διαπλοκής μέσω, κυρίως, της προνομιακής μεταχείρισής τους από το δημόσιο τομέα, σταθεροί εργολήπτες και προμηθευτές του οποίου ήταν διαπλεκόμενοι επιχειρηματίες, οι λεγόμενοι «εθνικοί πρωταθλητές»⁴³. Η εν λόγω απόφαση περιβλήθηκε από έναν ιδεολογικό εκσυγχρονιστικό μανδύα, κύρια πτυχή του οποίου ήταν το «δημόσιο συμφέρον». Όπως ο ίδιος ο πρωθυπουργός ανέφερε, η κυβέρνηση υφίστατο σφοδρές πιέσεις για το ισόποσο μοίρασμα της «πίτας των έργων», πιέσεις στις οποίες δεν ήταν ο ίδιος διατεθειμένος να ενδώσει:

«Τα έργα θα γίνουν όπως απαιτεί το συμφέρον του ελληνικού λαού. Και το συμφέρον του ελληνικού λαού, μέσα στον ευρωπαϊκό και στον παγκόσμιο ανταγωνισμό, απαιτεί –για να αναφερθώ στο συγκεκριμένο παράδειγμα– να υπάρχουν και μεγάλες τεχνικές εταιρείες».⁴⁴

Η παραπάνω επιλογή συνοδεύτηκε από τη στρατηγική υιοθέτησης ενός λόγου που μιλούσε για πορεία της χώρας «προς τα εμπρός». «Κοιτάμε μπροστά» ήταν το βασικό μότο της διακυβέρνησης Σημίτη και αρκετών λάιφσάιτ διανοουμένων⁴⁵. Η αποενοχοποίηση του έλ-

43. Ακολούθως παρατίθεται μια απόπειρα νομιμοποίησης αυτής της πολιτικής επιλογής από οικονομολογικής πλευράς: «Υπάρχουν κλάδοι όπου καμιά επιχείρηση δεν μπορεί να σταθεί διεθνώς αν δεν έχει αποκτήσει ένα ελάχιστο μέγεθος και μια κρίσιμη μάζα συσσωρευμένης πείρας. Χωρίς αυτά θα φυτοζωεί ή θα κλείσει. Σε περιπτώσεις τέτοιων ελληνικών επιχειρήσεων έχει νόημα να τις επιδοτήσουμε (δηλαδή να αγοράσουμε ενσυνειδήτως ακριβότερα) με την ελπίδα ότι στο μέλλον θα μπορέσουν να σταθούν στα πόδια τους και να εξάγουν. Ένας Θεός ξέρει πόση ανάγκη έχουμε να εξάγουμε. Μακροχρονίως, η μελλοντική μας ευημερία θα κριθεί από την εξαγωγική μας ικανότητα. Αξίζουν όμως τα ενδεχόμενα οφέλη το κόστος ενός έστω και πρόσκαιρου μονοπωλίου; Μπορεί ναι, μπορεί όχι. Πάντως, δεν είμαστε οι πρώτοι ούτε οι τελευταίοι που υιοθετούν πολιτικές ενίσχυσης «εθνικών πρωταθλητών» και όχι κατ' ανάγκη για διαβλητούς λόγους. Είναι αυτονόητο ότι οι ευκαιρίες αυτές δίνονται κατ' εξαίρεση (κανείς δεν μπορεί να προβλέψει με ασφάλεια ποιες απ' αυτές θα πιάσουν τόπο) και δεν δίνονται επ' άπειρον. Αντίθετα, δίνονται ενόψει του πλήρους ανοίγματος στον διεθνή ανταγωνισμό» (Χρ. Ιορδάνογλου, εφ. *Τα Νέα*, 27.10.2000).

44. Κ. Σημίτης, 03.09.2000, συνέντευξη Τύπου στο πλαίσιο της ΔΕΘ.

45. Βλ. π.χ. τα εκδοτικά σημειώματα των Φ. Γεωργελέ (περ. *Κλικ*), Π. Κωστόπουλου (περ.

ληνα επιχειρηματία (διαπλεκόμενου ή μη), η κοινωνική αναγνώριση του «επιτυχημένου μάνατζερ» τέθηκαν στο επίκεντρο της καθ' ημάς εκσυγχρονιστικής φιλολογίας⁴⁶.

Σε αυτό το πλαίσιο, η διαπλοκή και η διαφθορά μετατέθηκαν στο «παρελθόν» και κάθε αναφορά σ' αυτά τα ζητήματα αποτελούσε ιδεολογική παρελθοντολογία. Ταυτόχρονα η κυβέρνηση εμφανίστηκε να υποστηρίζει πολιτικές ενδυνάμωσης των δικτύων διαπλοκής, να οχυρώνεται πίσω από νομικίστικα επιχειρήματα περί απουσίας διαπλοκής («επαρκές θεσμικό πλαίσιο - παραπομπή στον εισαγγελέα») και, τέλος, να αρθρώνει έναν «εκσυγχρονιστικό» λόγο που επιθυμούσε η χώρα και οι πολίτες της να στρέφονται στο μέλλον μη προβληματιζόμενοι για τη διαπλοκή⁴⁷. Το μέγιστο κατόρθωμα της αγαστής συμβίωσης αυτών των θεμελιακά αντικρουόμενων χαρακτηριστικών επιτεύχθηκε με την καθοριστική συνεισφορά των, κατά την τελευταία δεκαετία, ραγδαία αναπτυσσόμενων ιδιωτικών ΜΜΕ⁴⁸, που ήταν, και αυτά, δέσμια πολιτικών αποφάσεων εξαιτίας της εξάρτησής τους από το υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ στο θέμα της χορήγησης αδειών και της επιβολής προστίμων. Το αποκορύφωμα της διαπλοκής ήταν η επιτυχής επικοινωνιακή απόκρυψη της εν λόγω αντιφατικότητας σε κυβερνητικό επίπεδο.

Η αποδοχή της διαπλοκής ως αναπτυξιακού μονόδρομου ενόψει του 2002 αποτελεί το σκληρό πυρήνα του προβλήματος που εξετάζουμε. Μπορεί να διακρίνουμε το νομότυπο χαρακτήρα της, να αναγνωρίζουμε τη μετατροπή της σε θέαμα, να αποδεχόμαστε τη διάχυσή της στους τέσσερις πόλους εξουσίας, αλλά σ' αυτή την περίπτωση έχουμε να κά-

Νίτρο), Σ. Θεοδωράκη (περ. *Μην*). Για τον ωραιοποιητικό λόγο της μεταστροφής αυτών των δημοσιογράφων από το αριστερό τους παρελθόν προς τις αξίες της επιχειρηματικότητας και του ατομοκεντρισμού, βλ. το διεισδυτικό άρθρο του Γ. Γιαννουλόπουλου (2000) για τη «ρητορική της μεταμέλειας», κεντρικού γνωρίσματος και μέσου νομιμοποίησης του σύγχρονου επιθετικού life style λόγου.

46. Σχετικές απόψεις διατυπώθηκαν στη συζήτηση του Μ. Ανδρουλάκη με τον φιλοξενομένου του Μ. Σάλλα, πρώην στελέχους του ΠΑΣΟΚ και νυν προέδρου της Τράπεζας Πειραιώς, ραδιοφωνικός σταθμός *Flash 96,1 FM*, 19.01.2001.

47. Σε αυτή την περίπτωση είναι ιδιαίτερος χρήσιμο το, κατά τ' άλλα, εξαιρετικά τεχνοκρατικό αναλυτικό πλαίσιο του Ν. Πασά (Passas, *ό.π.*). Πρόκειται για σύμπτωση τριών διαφορετικών εγγληματογόνων ασυμμετριών (πολιτική, νομική και πολιτισμική). Η διαπλοκή νομιμοποιείται πολιτικά χάριν της οικονομικής συγκυρίας, εξορίζεται στην νομική ελεγκτική σφαίρα και αποπολιτικοποιείται, και, ταυτόχρονα, απαξιώνεται επικοινωνιακά ως αποκύημα παρελθοντολογίας. Ο ίδιος συγγραφέας αναπτύσσει μια πολύ ενδιαφέρουσα εναλλακτική υπόθεση εργασίας για την αόρατη/αφανή (invisible) διαφθορά (εμείς την ονομάζουμε νομότυπη (law-abiding) διαφθορά) στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες: αποτελεί μια κατά πολύ περισσότερο ισχυρή και βιώσιμη μορφή διαφθοράς, σε σχέση με τα αντίστοιχα δίκτυα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Και εκτιμά ότι, «σε αυτά τα πλαίσια, πρέπει να αναμένουμε περισσότερο «αθόρυβες», αποτελεσματικές και οργανωμένες παράνομες «αγορές» και πρακτικές διαφθοράς ακριβώς σε εκείνες τις χώρες που, συμβατικά, θεωρούνται ουσιαστικά απαλλαγμένες από τη διαφθορά» (στο *ίδιο*, σ. 6) Μια παρεμφερής έννοια με τις έννοιες της αφανούς και νομότυπης διαφθοράς είναι αυτή της οριακής (borderline) διαφθοράς, η οποία χρησιμοποιείται περισσότερο στο βορειο-αμερικανικό πολιτικό λεξιλόγιο.

48. Σύμφωνα με το περ. *Μετρό*, τχ. 57, Αύγουστος 2000, μεταξύ 1990 και 2000 σημειώθηκε εκρηκτική δραστηριότητα στο χώρο των ιδιωτικών ΜΜΕ.

νουμε με την πολιτική νομιμοποίηση του φαινομένου. Το «συμφέρον του λαού» δεν επιτάσσει τη διαμόρφωση, απλά, ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, αλλά ελληνικών ανταγωνιστικών ομίλων που θα συνεισφέρουν στην ελληνική οικονομία και ανάπτυξη⁴⁹.

Υπάρχουν, ασφαλώς, οι απόψεις που υποστηρίζουν ότι πρέπει να δημιουργηθεί ένα νέο θεσμικό πλαίσιο ρύθμισης των σχέσεων οικονομίας και πολιτικής⁵⁰. Ωστόσο, όσο η πολιτική κρατικής προμείωσης των εγχώριων δικτύων διαπλοκής συνιστά κύρια στρατηγική ανάπτυξης, κάθε παρόμοιος προβληματισμός είτε θα παραμείνει καθαρά θεωρητικός, ή, σε περίπτωση που οδηγήσει στη δημιουργία νέων θεσμικών πλαισίων, απλά δεν θα γίνει ή θα αργήσει να γίνει πράξη⁵¹.

Ένας αντίλογος απέναντι στο κομβικό ζήτημα της πολιτικής νομιμοποίησης της διαπλοκής θα μπορούσε να είναι ο ακόλουθος:

Στο πλαίσιο της παραδοχής ότι μέσω διαπλοκής θα δημιουργηθούν ανταγωνιστικά επιχειρηματικά σχήματα, δεν εξετάζεται η διαδικασία μεγέθυνσης αυτών των εταιρειών αλλά το υποτιθέμενο αποτέλεσμα. Διότι, αν εξετάζοταν το πρώτο, θα γινόταν σαφές ότι οι εν λόγω εταιρείες δεν επιχειρήθηκε να καταστούν ανταγωνιστικές μέσω έκθεσής τους σε κάποιο εγχώριο ανταγωνιστικό πεδίο, αλλά μέσω διαρκούς άσκησης κρατικών προστατευτικών πολιτικών⁵². Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για εταιρείες που απέδειξαν την υπεροχή

49. Εντελώς ενδεικτικά, όταν ο Σ. Μάνος, υπουργός στην κυβέρνηση Μητσοτάκη, ρωτήθηκε πρόσφατα για τους λόγους της επίσκεψής του στα γραφεία της Ιντρακόμ, μετά από πρόσκληση του Σ. Κόκκαλη, είπε τα εξής: «Πρέπει να βλέπουμε και τις επιχειρήσεις εκτός από τα πρόσωπα. Υπάρχει η Ιντρακόμ, υπάρχει και ο πρόεδρός της. ... Η Ιντρακόμ αποτελεί εθνικό κεφάλαιο ...» (εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 10.12.2000). Ο, υπό άλλες συνθήκες, αδιανόητος διαχωρισμός του «προσώπου» Σ. Κόκκαλη από την «επιχείρηση» Ιντρακόμ νομιμοποιείται ακριβώς κάτω από την προοπτική του επερχόμενου ανταγωνισμού. Είναι τόσο ισχυρό το επιχείρημα «κοιτάμε μπροστά», ώστε εκπορεύεται από έναν πολιτικό που ο ίδιος υποστηρίζει ότι ήταν ένα κατ' εξοχήν θύμα της διαπλοκής.

50. Βλ. απόψεις που συγκυριακά συμμερίζονται και προβεβλημένοι εκπρόσωποι της πολιτικής εξουσίας. Π.χ. αυτές που διατύπωσαν γενικά ο Γ. Παπαντωνίου (συνέντευξη στην εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 15.10.2000) και πιο εξειδικευμένα ο Π. Παυλόπουλος (εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 20.08.2000).

51. Βλ. π.χ. νόμο Βενιζέλου για ΕΡΣ και κυρίως τον τραγέλαφο της ονομαστικοποίησης των μετοχών στα ΜΜΕ.

52. Για τη γενικότερη εξάρτηση των ελληνικών –και όχι μόνο– δικτύων διαπλοκής από κρατικά διανεμόμενους πόρους, βλ. Γ.Χ. Σωτηρέλης, εφ. *Τα Νέα*, 27.10.2000. Παραθέτουμε σχετικό απόσπασμα: «Όταν, λοιπόν, στη χώρα μας βρισκόμαστε εδώ και πολύ καιρό στη δίνη ενός ιδιότυπου πολιτικοοικονομικού σκανδάλου διαρκείας, με πολλαπλασιαστικές αρνητικές επιπτώσεις στο σύνολο των σχέσεων των πολιτών με το κράτος (από την έκδοση οικοδομικής άδειας μέχρι την έναρξη και συνέχιση οποιασδήποτε οικονομικής δραστηριότητας) είναι προφανές ότι μια θεσμική πολιτική που ενσωματώνει πολιτική βούληση πραγματικής αντιμετώπισης και όχι απλής διαχείρισής του πρέπει να ξεκινάει από μια βασική παραδοχή: όταν αναφερόμαστε σε «διαπλεκόμενα συμφέροντα», δεν έχουμε στην περίπτωσή μας να κάνουμε με εξωγενή ως προς το κράτος ιδιωτικά συμφέροντα –που θέλουν απλώς να το αλώσουν– αλλά για γνήσια αποκυήματά του, που

τους στην ελληνική αγορά βάσει ενός υγιούς ανταγωνισμού. Και ως τέτοιες, δεν είναι βέβαιο ότι θα αποδειχθούν ανταγωνιστικές στην ευρωπαϊκή και διεθνή αγορά. Άλλωστε, η κατ' εξοχήν περιοχή δραστηριοποίησής τους εκτός Ελλάδας είναι τα Βαλκάνια και οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες, αγορές, δηλαδή, που βασίζονται εν πολλοίς σε πολιτικές αποφάσεις και σε παράνομες συναλλαγές με κρατικούς αξιωματούχους. Πρόκειται για τυπικές αγορές όπου το διακριτικό κεφάλαιο και όχι το επιχειρηματικό είναι κυρίαρχο. Η μονοπωλιακή θέση τους στην ελληνική αγορά δεν συντέλεσε αναγκαστικά στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας⁵³.

Μια δεύτερη βασική πολιτική συνιστώσα νομιμοποίησης των εξωθεσμικών μηχανισμών διαπλοκής περιστρέφεται γύρω από τον άξονα «μεγιστοποίηση της απορροφητικότητας των κοινοτικών κονδυλίων του Γ ΚΠΣ» (υπολογίζονται γύρω στα 17 τρισ. δρχ. μέχρι το 2006). Με δεδομένες τις εγγενείς γραφειοκρατικές αδυναμίες του δημόσιου τομέα και τη δυσκολία να προσαρμοστεί σε νέα διοικητικά και τεχνολογικά δεδομένα, τα δίκτυα διαπλοκής απέκτησαν έναν ιδιόμορφο αναπτυξιακό ρόλο στο βαθμό που μπορούσαν να επιταχύνουν παρόμοιες διαδικασίες, φυσικά με το αζημίωτο. Συνακόλουθα, η δημιουργία ισχυρών διαπλεκόμενων επιχειρήσεων δεν επιβλήθηκε μόνο από εξωγενείς παράγοντες, αλλά προέκυψε και ως αποτέλεσμα πολιτικής επιλογής τους ως τα καταλληλότερα οχήματα εισροής κοινοτικών πόρων στην εθνική αναπτυξιακή αρένα. Η ύπαρξη «λίγων και καλών» εταιρειών απορρόφησης και αξιοποίησης των εν λόγω πόρων ευνοήθηκε και χάριν λόγων αποτελεσματικότερου ελέγχου τους από την κρατική/κομματική μηχανή. Έτσι, εμφανίστηκε το φαινόμενο των μακροχρόνια σταθερών προμηθευτών του δημόσιου τομέα, Προμηθευτών με την ευρεία έννοια του όρου, που συμπεριλαμβάνει εργολήπτες και αναδόχους παροχής υπηρεσιών, που εξάλειψαν, στη συνέχεια, κάθε έννοια ανταγωνισμού στην εγκατάσταση νέων τεχνολογιών, εξαγοράζοντας ομόλογες επιχειρήσεις και προσλαμβάνοντας μέρος του προσωπικού τους⁵⁴.

Τέλος, στο μεταίχμιο μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας, το ιδιαίτερα οξυμένο πρόβλημα της ανεργίας δεν αφήνει, σύμφωνα με ορισμένους, αρκετά περιθώρια ποινικοποίησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας των διαπλεκόμενων. Η κραταία θέση τους στην αγορά εργασίας επιβάλλει ένα βαθμό αυτοσυγκράτησης της πολιτικής, δικαστικής και εκτελεστικής εξουσίας γύρω από το ζήτημα της αντιμετώπισης της διαπλοκής. Οι διαπλεκόμε-

---

κινούνται με άνεση στην γκρίζα περιοχή τόσο μεταξύ κράτους και ιδιωτικής κοινωνίας, μετέχοντας και στα δύο, όσο και μεταξύ παρανομίας και νομιμότητας.

53. Π.χ. ο ΟΤΕ, κύριος προμηθευτής του οποίου ήταν η Ιντρακόμ, εξοπλίστηκε με πεπαλαιωμένη ψηφιακή τεχνολογία ακριβώς εξαιτίας της προνομιακής θέσης της τελευταίας στο σχετικό τομέα (βλ. εκθέσεις ΟΟΣΑ για την ελληνική αγορά τηλεπικοινωνιών, *εφ. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19.11.2000, *εφ. Η Καθημερινή*, 31.05.2001).

54. Κορυφαίο παράδειγμα εδώ η απαξίωση των ΕΛΒΗΛ και ΑΛΦΑ ΑΒΕ από την Ιντρακόμ στη βάση σχετικής πολιτικής απόφασης του ΚΥΣΥΜ (16.09.1986) (*εφ. Η Καθημερινή της Κυριακής*, 02.06.1996). Ειδικά για τη θετική σχέση μεταξύ διαφθοράς και πρόκλησης καταστάσεων έλλειψης ανταγωνισμού στις αγορές, βλ. *Compte κ.ά* (1999).

νοι επιχειρηματίες, ακόμη και όταν αναγνωρίζονται, θεωρητικά, ως εν δυνάμει απειλή για την ελληνική δημοκρατία, εν τέλει έφτασαν σε σημείο «να δίνουν δουλειά σε χιλιάδες ελληνικές οικογένειες». Εξ ου και το κοινωνικό κόστος της ποινικοποίησης της διαπλοκής.

Συνοπτικά, η πολιτική επιλογή της διαπλοκής ως μέσου οικονομικής ανάπτυξης των ελληνικών επιχειρήσεων ενόψει του επερχόμενου ανταγωνισμού, το πολιτικό αίτημα περί μεγιστοποίησης της απορροφητικότητας των κοινοτικών κονδυλίων και, τέλος, το κρίσιμο ζήτημα της εξεύρεσης και διατήρησης των θέσεων απασχόλησης έχουν το σημαντικό τους μερίδιο στην πολιτική αποδοχή και, κατ' επέκτασιν, στην ευρεία κοινωνική ανοχή απέναντι στην ανάπτυξη των δικτύων της.

Αριστερά και κράτος: η εμπλοκή της διαπλοκής

Από το διαθέσιμο υλικό προκύπτει ότι το τμήμα της Αριστεράς που αυτοπροσδιορίζεται ως «Ανανεωτική Αριστερά» υπήρξε ιδιαίτερα δυναμικό στην αντιμετώπιση της διαπλοκής ήδη πριν από το φθινόπωρο του 2000, με τις υποθέσεις ΔΕΗ Φλώρινας, των προμηθειών του ΟΤΕ, τη συζήτηση για τον έλεγχο των οικονομικών των κομμάτων, τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, το σχετικό ρόλο των ΜΜΕ, το ζήτημα του Χρηματιστηρίου και της ψηφιακής τηλεόρασης κ.ο.κ. Θυμίζουμε εδώ την πρωτοβουλία του Συνασπισμού για την αντιμετώπιση της διαπλοκής (Σεπτέμβριος 2000), με χαρακτηριστική τη δήλωση του Ν. Κωνσταντόπουλου «Οι εξουσίες είναι πέντε, η εξής μία: η διαπλοκή» στη συνάντησή του με τον πρόεδρο της Βουλής Απ. Κακλαμάνη (11.09.2000). Ωστόσο, σημειώνεται ρήγμα στην Ανανεωτική Αριστερά ανάμεσα στην επίσημη τοποθέτησή της ενάντια στη διαπλοκή και όσους επιθυμούν μια στενότερη σχέση με το ΠΑΣΟΚ. Επιπρόσθετα, η διαπλοκή ως θέμα καλύπτεται περισσότερο από το σχετικό ρεπορτάζ της *Αυγής* και τις πολιτικές πρωτοβουλίες του Συνασπισμού. Αντίθετα, σε επίπεδο σχολιασμού και ανάλυσης της από τους διανοούμενους, σημειώνεται υστέρηση, ατομία και σύγχυση. Ενδεικτικά, αν εξαιρέσουμε άρθρο του Α. Πανταζόπουλου (08.03.1998), τα πρώτα άρθρα στα «Ενθέματα» της *Κυριακάτικης Αυγής* που αναλύουν συγκεκριμένα το φαινόμενο της ελληνικής διαπλοκής κάνουν την εμφάνισή τους μόλις στις 17.09.2000, αποτυγχάνοντας να λειτουργήσουν ως ερεθίσματα περαιτέρω συζήτησης.

Συνοπτικά, η στάση της Ανανεωτικής Αριστεράς είναι αντιφατική: από τη μια πλευρά, σε πολιτικό επίπεδο, ο Συνασπισμός αναδεικνύεται, με την εξαίρεση της αντιδεξιάς του τάσης, το πιο σταθερό συστατικό του μετώπου ενάντια στη διαπλοκή –εδώ ο Ν. Κωνσταντόπουλος, ως εκφραστής της ηγετικής ομάδας, έχει βάλει τη δική του σφραγίδα–, ενώ, η διάνοηση της Αν. Αριστεράς αμφιρρέπει ανάμεσα σε θεωρήσεις που καλύπτονται πίσω από το νομικίστικο τείχος της αναζήτησης του εισαγγελέα, σε τάσεις ελιτίστικου ιστορικισμού και σε απωθήσεις που έχει συσσωρεύσει η αρνητική εμπειρία του 'βρώμικου '89', οι οποίες κάθε άλλο παρά διαφωτίζουν τα περί της διαπλοκής. Η αμφιρρέπεια των διανοουμένων του ρεύματος της Ανανεωτικής Αριστεράς προβάλλει ως σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης ενός θολού τοπίου, την ίδια ώρα που έχουν να επιδείξουν εντυπωσιακή και απόλυτα δικαιολογημένη αντικληρική σύμπνοια στο ζήτημα, π.χ., των σχέσεων κράτους - Εκκλησίας.

Από την άλλη πλευρά, η στάση του ΚΚΕ, αν και αδιέξοδη, φαίνεται να είναι ξεκάθαρη: για όλα φταίει ο καπιταλισμός και η λύση είναι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός⁵⁵. Πρόκειται για τη μονολιθική εκδοχή της θεώρησης του κράτους ως εργαλείου στην υπηρεσία της αστικής τάξης. Όπως είναι φυσικό, αυτή η θεώρηση λειτουργεί εντελώς απαγορευτικά προς κάθε απόπειρα εμβάθυνσης στο φαινόμενο της διαπλοκής. Ευτυχώς, οι αυτοπροσδιοριζόμενες ως μαρξιστικές προσεγγίσεις δεν εξαντλούνται στην παραπάνω άποψη. Ανάμεσα στις πιο δημιουργικές (νέο)μαρξιστικές προσεγγίσεις είναι η ερειζόμενη στην πνευματική κληρονομιά του αείμνηστου Νίκου Πουλαντζά, η οποία αναγνωρίζει ένα βαθμό σχετικής αυτονομίας στο κράτος. Εάν, όμως, ακολουθήσουμε τη θεωρητική προσέγγισή του, σύντομα θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι, εν τέλει, αναλύοντας τους μηχανισμούς της διαπλοκής, δεν κάνουμε τίποτε άλλο παρά μια μετατόπιση της ερευνητικής εστίασης από το ίδιο το φαινόμενο της διαπλοκής σε μια πολιτικά ανώδυνη περιγραφή των συνεπειών μιας πρωτογενούς «αντικειμενικής» δομικής κατάστασης, στην οποία πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζουν οι ταξικές σχέσεις και η ταξική πάλη. Το ζήτημα, επομένως, κατ' αυτήν τη θεώρηση δεν είναι να αναλύσουμε τη δικτυακή οργάνωση του φαινομένου, αλλά να υποδείξουμε πολιτικά τη φύση και τον ιεραρχικό χαρακτήρα των «αιτίων» της διαπλοκής. Δηλαδή, των κυρίαρχων ταξικών σχέσεων μεταξύ κρατικού μηχανισμού και οικονομικών συμφερόντων, με τελικό σκοπό να συγκροτηθεί ένα ταξικό μέτωπο ενάντια στη διαπλοκή.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ralph Miliband (1975, 259), σύγχρονος του Ν. Πουλαντζά και δημιουργικός συνομιλητής του, σε μια από τις πολύ γνωστές δημόσιες αντιπαραθέσεις τους, απροσδόκητα ίσως επίκαιρη σήμερα, ενώ δεν παραγνωρίζει την πολιτική ισχύ της σχέσης κράτους και οικονομικών συμφερόντων, αποφεύγει να τοποθετηθεί εκ των προτέρων στο θέμα της αυτονομίας του κράτους. Αντίθετα, προτιμάει να αναλύσει την πολυπλοκότητα και συνθετότητα της σχέσης του με τους θεσμούς και την κοινωνία. Το θέμα της αυτονομίας του κράτους καθίσταται έτσι αντικείμενο συστηματικής εξέτασης και όχι τόπος ex-ante θεωρητικών θέσεων με δομική ισχύ. Συνεπώς, εκτός των άλλων, ο Miliband ανοίγει εδώ ένα πεδίο εμπειρικής ανάλυσης των μηχανισμών νομιμοποίησης και ανοχής της διαπλοκής. Στην εν λόγω συζήτησή του με τον Πουλαντζά, υποστηρίζει ότι το κύριο σημείο διαφωνίας τους εστάζεται στο μεθοδολογικό πυρήνα:

«... Το γενικό σημείο που θέτει ο Πουλαντζάς ... δεν αναφέρεται σε τίποτε άλλο παρά στο καθεστώς της εμπειρικής διερεύνησης και στη σχέση της με τη θεωρία ... Ο Πουλαντζάς δηλώνει ότι δεν είναι κατά της μελέτης του 'συγκε-

55. «... Πρέπει να καταλάβουμε επιτέλους ότι όταν κάποιος, ένα κόμμα, υποστηρίζει την οικονομία της αγοράς, τη λεγόμενη ελεύθερη αγορά, εκεί πια θα υπάρχει κυριολεκτικά η σαπίλα. Ένα μέρος της σαπίλας θα είναι νόμιμο και επειδή ο καπιταλιστής δεν μένει ποτέ στα νόμιμα, θα υπάρξει στο παρασκήνιο η παρανομία» (Α. Παπαρήγα, εφ. *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 24.10.1999). Βλ. και σχετική επιστολή της Α. Παπαρήγα στον Ν. Κωνσταντόπουλο, πρόεδρο του Συνασπισμού, στο <http://www.kke.gr/politdrast/epistolipap.html>.

κριμένου'. Εγώ θα πήγαινα παραπέρα υποστηρίζοντας ότι, ασφαλώς στη βάση μιας κατάλληλης 'προβληματικής', μια τέτοια μελέτη του συγκεκριμένου είναι μια *sine qua non* αυτού του τύπου της απομυθοποιητικής επιχείρησης». (Miliband, 1975, 255-256)

Με αυτό τον τρόπο, η προσέγγιση του Miliband «νομιμοποιεί» ex-post και θεωρητικά την κριτική κοινωνιολογική ενασχόληση με το ζήτημα της κοινωνικής ανοχής της διαπλοκής. Η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση μεταξύ Πουλαντζά και Miliband σηματοδότησε μια γενικότερη στροφή της κοινωνιολογικής προσέγγισης του κράτους προς περισσότερο ιστορικά τεκμηριωμένες αναλύσεις, με εναλλακτικές θεωρητικές υποθέσεις εργασίας (βλ. ενδεικτικά, Skocpol 1979, Roggi 1978, Tilly, 1975). Υπερβαίνοντας τις παραπάνω θεωρούμενες ως «ορθόδοξες» μαρξιστικές μακρο-κοινωνιολογικές καταβολές, οι νεότερες αναλυτικές προσεγγίσεις του φαινομένου της διαπλοκής μεταξύ οικονομικής, πολιτικής και επικοινωνιακής εξουσίας δεν βασίζονται πλέον σε προαποφασισμένες ιδεολογικές και θεωρητικές κατασκευές του «κράτους» ως συνεκτικού και μονοδιάστατου υποκειμένου ανάλυσης, αλλά ασχολούνται ολοένα και περισσότερο με την εξέταση, αναπαράσταση και αποδόμηση των συγκεκριμένων μηχανισμών και δικτυώσεων που οδηγούν στην πολιτική και κοινωνική του νομιμοποίηση (π.χ. Giddens, 1985, Mann, 1988). Το φουκωικό παράδειγμα λειτουργεί εδώ ως κυρίαρχος κατευθυντήριο μεθοδολογικός άξονας ανάλυσης, αφήνοντας ανοικτό το πεδίο για ερμηνευτικές προσεγγίσεις των συγκεκριμένων φαινομένων (Dean 1994, 141-173). Η αντι-λεβιθανική «χαρτογραφική» αναπαράσταση της κρατικής εξουσίας από τον Μισέλ Φουκώ, κατατεθειμένη ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (Foucault, 1980), οδήγησε σε πλήθος εργασιών (π.χ. Corrigan και Sayer 1985, Callon 1986, Clegg, 1989), σκοπός των οποίων ήταν η ανάλυση των τεχνικών και ιδεολογικών δυνατοτήτων συγκρότησης των δικτύων που την περιβάλλουν και την ενσωματώνουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η παρούσα εργασία αντλεί τον προβληματισμό της, πόσο επιτυχώς είναι άλλο ζήτημα, από το εν λόγω θεωρητικό παράδειγμα. Θεωρούμε ότι το ζήτημα της διαπλοκής επιβάλλει μια θεωρητική εξοικείωση με την αναλυτική των δικτύων και προσεγγίσεις οι οποίες αναδεικνύουν τον ρόλο των δρώντων υποκειμένων (actor-oriented approaches). Γενικά θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να συσκοτίζουν το εγχείρημα ανάλυσης του συγκεκριμένου, των στρατηγικών επέκτασης των δικτύων.

3. Ο πυρήνας της ανοχής μένει άθικτος

Από την ανάλυση που προηγήθηκε ένα είναι το κύριο συμπέρασμα στη συζήτηση της διαπλοκής. Η κοινωνική ανοχή σε φαινόμενα διαπλοκής υφίσταται και τα αίτιά της είναι σύνθετα. Η ίδια η έννοια της διαπλοκής αποδείχθηκε ότι είναι μεταβαλλόμενη. Όταν πρωτοεισηχθη στο πολιτικό λεξιλόγιο (1993), πέρασε απαρατήρητη αν και επιχείρησε να περιγράψει την καθοριστική παρέμβαση οικονομικών συμφερόντων στην έκβαση της πολιτικής δια-

μάχης για την εξουσία, προκειμένου να ισχυροποιηθεί η προνομιακή πρόσβαση αυτών των συμφερόντων στη νομή δημόσιων πόρων. Επτά χρόνια αργότερα (τέλος 2000), τα υποκείμενα δράσης φαίνεται, με εντυπωσιακή ομοφωνία, πρώτον, να την υιοθετούν και, δεύτερον, να ορίζουν, με την έννοια της διαπλοκής, το ίδιο φαινόμενο αλλά εμπλουτισμένο διά της ενεργού παρεμβολής της λεγόμενης τέταρτης εξουσίας, εκείνης των ΜΜΕ. Δεν αναφέρονται στα «διαπλεκόμενα» με όρους ευκαιριακών συμφερόντων/συμμαχιών, όπως συνέβαινε το γενέθλιο έτος του '93, αλλά με όρους ανταγωνιστικών δικτύων με πάγια και διαρκώς ανανεούμενη οριζόντια και κάθετη οργάνωση, έστω και αν η ορολογία δεν είναι πάντα τόσο ακριβής. Επί πλέον έχει καταστεί ευκρινέστερο το συμφραζόμενο της πρώτης περιγραφής, ότι, δηλαδή, η διαπλοκή υπονομεύει την καταστατική πολιτειακή διάκριση των τριών πρώτων εξουσιών. Το χρησιμοποιούμενο παράδειγμα διαπλοκής, διαφωτιστικό επί των παραπάνω, δεν υπεισέρχεται σε ορισμένα άλλα πολύ γνωστά όμως στοιχεία της συγκυρίας εντός της οποίας εξελίσσεται και τα οποία επεξηγούν τον κυρίαρχο ρόλο των ΜΜΕ ως «κομμάτων νέου τύπου». Η έκφραση ανήκει στον Ά. Ελεφάντη, κατά τον οποίο τα ΜΜΕ «χάρη στην αφανή ή και εμφανή σχέση τους με την πολιτική εξουσία λαμβάνουν μέρος δραστικά στη λήψη αποφάσεων (διαπλεκόμενα). Και υπ' αυτήν την έννοια είναι κόμματα νέου τύπου, δομικά στοιχεία διαχείρισης και διεύθυνσης του κοινωνικού οργανισμού, στοιχεία δομών εξουσίας»⁵⁶. Στην ανασκοπούμενη δεκαετία ολοκληρώνονται δύο τάσεις οι οποίες απορρέουν από την κρίση του «1989» και τις υποχρεώσεις της χώρας έναντι των εταίρων της να εναρμονιστεί προς το καθεστώς της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Αφ' ενός, η απομαζικοποίηση της οργανωμένης λαϊκής βάσης και αντίστοιχα η επαγγελματικοποίηση των κομματικών μηχανισμών, αφ' ετέρου, κυριολεκτικώς εκβιάστηκε η αποκρατικοποίηση και στη συνέχεια η ιδιωτικοποίηση των ραδιοτηλεοπτικών μέσων, τα οποία επί μια ολόκληρη δεκαετία, με ευθύνη της πολιτικής εξουσίας η οποία αρνείται να ρυθμίσει το καθεστώς λειτουργίας τους, παραμένουν ουσιαστικά εκτός κοινωνικού ελέγχου. Ο συνδυασμός αυτών των δύο μείζονος σημασίας γεγονότων καθιστά τα ιδιωτικά ΜΜΕ προνομιακά κέντρα επηρεασμού των πολιτικών εξελίξεων και, εν τέλει, ευθέως εμπλεκόμενα με τις απόπειρες πρόσβασης συγκεκριμένων επιχειρηματικών συμφερόντων στους αυξημένους, κυρίως λόγω των ενισχύσεων της Ε.Ε., δημόσιους πόρους.

Αλλά και η ίδια η έννοια της κοινωνικής ανοχής χρήζει περισσότερων διευκρινίσεων. Στην εδώ επιχειρούμενη ιστορική διαδρομή της έννοιας της διαπλοκής, τουλάχιστον σε μακρο-επίπεδο, η επιδεικνυόμενη κοινωνική ανοχή είναι αναμφισβήτητη. Σε καμιά εκλογική αναμέτρηση από το 1993 μέχρι σήμερα δεν επηρέασε εμφανώς το αποτέλεσμα. Ποτέ δεν αποτέλεσε κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής αντιπαλότητας στην προεκλογική διαμάχη. Αν θεωρήσουμε και την «υπόθεση Κοσκωτά» πρόδρομη ένδειξη διαπλοκής, η επιδειχθείσα κοινωνική ανοχή, εκτιμώμενη από τα αποτελέσματα των αλληπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων, και όχι μόνον, καθίσταται παράδοξη, εκτός αν επιχειρηθεί η ερμηνεία της. Το παράδοξο, κατά τη γνώμη μας, θα έπρεπε να αναζητηθεί στην πηγή του, δηλαδή στην

56. Α. Ελεφάντης, *εφ. Κυριακάτικη Αυγή*, Ενθέματα, 26.10.1997.

ίδια την κοινωνία, με τα μέσα της πρωτογενούς εμπειρικής έρευνας. Μην έχοντας τη δυνατότητα αυτής της ερευνητικής προσέγγισης, η παρούσα εργασία επέλεξε την αναζήτηση του πλέγματος των αιτιών που ευθύνονται για τη φαινόμενη «σιωπή των πολιτών». Το γεγονός ότι οι αναζητηθέντες παράγοντες ενίοτε παράγονται και ενίοτε παράγουν τον κυρίαρχο δημόσιο λόγο θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη ότι, στην ουσία, διερευνάται ο λόγος της πολιτικής ανοχής. Αυτό είναι ευνόητο, αλλά πρέπει να επισημανθεί ως το όριο αυτής της υποχρεωτικής μεθοδολογικής προσέγγισης. Κυρίως για να μην ταυτιστεί η διαπιστούμενη εδώ μείωση της πολιτικής ανοχής προς τη διαπλοκή ως μείωση και της κοινωνικής ανοχής, ενώ είναι μόνο η προϋπόθεση, και μάλιστα μία μεταξύ πολλών άλλων.

Συνοψίζοντας, τα δίκτυα διαπλοκής: (α) συγχέονται με τα πελατειακά δίκτυα και τους μηχανισμούς κρατικής διαφθοράς, (β) είναι δύσκολα ανιχνεύσιμα (εξαπτίας της νομότυπης διαφθοράς), (γ) γίνονται ανεκτά λόγω και της ανούσιας διαπλοκολογίας στα ΜΜΕ, που συμμετέχουν στα δίκτυα και ελέγχουν την ενημέρωση, (δ) οι κατηγορίες για διαπλοκή σχετικά εύκολα στρέφονται εναντίον των κατηγορών, (ε) κάτω από ορισμένες ιστορικές συγκυρίες τα εν λόγω δίκτυα θεωρούνται αναγκαία ως καταλύτες για την εθνική οικονομική ανάπτυξη και (στ) η θεωρητική αδυναμία μέρους της αριστερής διάνοησης να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, δυσχεραίνει τη δημιουργία ενός αξιόπιστου πολιτικού μετώπου εναντίον της διαπλοκής.

Όλα τα παραπάνω διαμορφώνουν ένα αδιάφορο έως θετικό υπόστρωμα κοινωνικής υποδοχής της διαπλοκής⁵⁷. Στη βάση αυτών των «αντικειμενικών» παραγόντων, θα ήταν χρήσιμο να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι φορείς δράσης «εξηγούν» την κοινωνι-

57. Και όλα αυτά συμβαίνουν την ίδια στιγμή που σημειώνεται πρωτοφανής έξαρση κινητοποιήσεων ενάντια στη διαφθορά σε παγκόσμιο επίπεδο. Μια σύντομη περιήγηση στην ιστοσελίδα της Διεθνούς Διαφάνειας (<http://www.transparency.de>) αρκεί για την απόδειξη του αληθούς. Ενδεικτικά αναφέρουμε την πρωτοποριακή και πολυδιάστατη παναμερικανική οργάνωση ενάντια στη διαφθορά (<http://www.respondanet.com/english/>), το αντίστοιχο δίκτυο για τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ (<http://www.nobribes.org>), την αναλόγου του κοινοτικού TED, καθιέρωση ηλεκτρονικού συστήματος ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων στο Μεξικό και σε άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής (<http://compranet.gob.mx>), τη δημοπράτηση δημόσιου έργου (H Line) στο Μπουένος Άιρες μέσω δημόσιας ακρόασης στο πλαίσιο προγράμματος διαφανούς ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων (Gruenberg, 1999), τη σύνταξη και εφαρμογή του Συμφώνου Ακεραιότητας (Integrity Pact) στις συναλλαγές μεταξύ ιδιωτών και δημοσίων λειτουργιών (Wiehen 1999) και τον ελαφρώς λαϊκίστικο χαρακτήρισμό γραφείων δημοσίων υπαλλήλων ως Περιοχών Ακεραιότητας (Integrity Areas), όπου, αντί του συνήθους για τα ελληνικά δεδομένα γραφήματος που αποσκοπεί στον κατευνασμό των συναλλασσομένων («Μην με πιέζετε γιατί θα πάθω εγκεφαλικό (!) ...» κ.ο.κ.), αναρτώνται επίσης χιουμοριστικές επιγραφές του τύπου «Δεν δεχόμαστε 'φακελάκια', μας πληρώνει το κράτος». Μια επίσκεψη στην ιστοσελίδα <http://www.rivierabeachpolice.com/> μας δίνει μια ενδεικτική εικόνα των νέων παραδειγματικών μεθόδων ανάλυσης και καταπολέμησης της διαφθοράς σε συγκεκριμένο τόπο και συγκεκριμένη δημόσια υπηρεσία. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η πρωτοβουλία της νορβηγικής κυβέρνησης να χρησιμοποιήσει το θεσμό του Ombudsman (Συνήγορος του Πολίτη) με σκοπό τον έλεγχο της νομιμότητας των δραστηριοτήτων νορβηγικών εταιρειών στο εξωτερικό της χώρας (<http://www.xs4all.nl/ceo/observer7/norway.html>).

κή ανοχή έναντι της διαπλοκής. Επικρατούν δυο φαινομενικά ριζικά διαφορετικές, αλλά αναλυτικά εξίσου αναποτελεσματικές προσεγγίσεις. Η πρώτη είναι η καθοδικά αναγωγική άποψη ότι η διαπλοκή προκύπτει ως σχεδιασμένη συνωμοσία σε επίπεδο κορυφής, εκεί δηλαδή όπου δεν μπορεί να κατανοήσει, πόσο μάλλον να παρέμβει, ο «απλός πολίτης». Συνακόλουθα, ως παίγνιο ελεγχόμενο από εξωθεσμικούς παράγοντες και προστατευόμενο από τα κορυφαία πολιτικά κλιμάκια, η διαπλοκή δεν είναι δυνατό να περιοριστεί. Η κοινωνία καταλήγει να παρακολουθεί παθητικά τις –ελέω ΜΜΕ– θεαματικές «παραθυρομαχίες» μεταξύ εκπροσώπων διαφορετικών και συχνά αντιτιθέμενων δικτύων διαπλοκής. Η δεύτερη προσέγγιση, ανοδικά αναγωγική αυτήν τη φορά, βρίσκει την επεξηγηματική της αφετηρία στο μικρο-κοινωνικό επίπεδο: Στηρίζεται στη βιωματική εμπειρία ότι η ελληνική κοινωνία ανέχεται τη διαπλοκή επειδή, πρώτα απ' όλα, η ίδια συμμετέχει καθημερινά στη διαμόρφωση παρόμοιων καταστάσεων. Οι παράνομες συναλλαγές των πολιτών με διάφορους δημόσιους φορείς δημιουργούν τις καταλληλότερες προϋποθέσεις ενεργητικής ανοχής –και μάλιστα σε σημείο αποδοχής– της διαπλοκής στο μακρο-επίπεδο. Σε μια «κοινωνία μικροαπατεώνων», η διαπλοκή είναι συνώνυμο της μεγάλης και επιτυχημένης επιχείρησης που έχει ξεφύγει από το επίπεδο των μικρο-συναλλαγών⁵⁸.

Οι δυο παραπάνω προσεγγίσεις είναι θεωρητικά και λογικά ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Το χειρότερο, οριοθετούν το πεδίο ανάλυσης της διαπλοκής, αποκλείοντας στην πραγματικότητα κάθε όφελος ανάλυσης των δικτύων της. Επί πλέον, δυσκολεύουν την ανάλυση γιατί εκπορεύονται από γενικές και απολύτως αντικρουόμενες ιδεολογικές αφετηρίες (θεωρίες συνωμοσίας στο μακρο-επίπεδο και βολонταρισμός στο μικρο-επίπεδο, αντίστοιχα). Έτσι, η πρώτη νομιμοποιεί παθητικά τη διαπλοκή, ξεχωρίζοντάς την από την, κατά τεκμήριο «νόμιμη» κοινωνία. Εστιάζοντας στα μακρο-παίγνια, δεν την απασχολεί ουσιαστικά αυτό καθαυτό το ζήτημα της κοινωνικής ανοχής της διαπλοκής. Μια εκδοχή της ίδιας προσέγγισης καταλήγει στη μεταφυσική του ελιτίστικου ιστορικισμού ή του «εκχυδαϊσμένου μαρξισμού»⁵⁹, σύμφωνα με την οποία η διαπλοκή αποτελεί και αποτελούσε κεντρικό γνώρισμα όλων των πολιτικών συστημάτων και, επομένως, είναι μάταιο να ασχοληθούμε σοβαρά με αυτήν. Ανήκει στο επίπεδο των πολιτικών μακρο-δομών και, ως τέτοια, είναι απλησίαστη από την κοινωνία των πολιτών, ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης, όπου το οικονομικό/πολιτικό στοιχείο αυτονομείται από την κοινωνία των πο-

58. Ενδεικτικά, το περ. *Out of Limits* (Ιανουάριος 2001) χαρακτηρίζει τον Σ. Κόκκαλη «άνθρωπο της χρονιάς» για το 2000. Ιδού μέρος της επιχειρηματολογίας: «Τι λιγότερο έκανε ο Κόκκαλης από το να επιδιώξει το μέγιστο επιχειρηματικό όφελος σε μια χώρα με ανύπαρκτη θεσμική θωράκιση; Έπαιξε μπάλα στο γήπεδο των άλλων, αν «τα έχωσε», το έκανε με αποδέκτη το ίδιο διαιτητή που τα είχε πάρει πριν και από άλλους, αν «ανεβάζει και ρίχνει» κυβερνήσεις και πολιτικούς, όπως τον κατηγορούν, αυτό είναι καρκίνωμα του πολιτικού μας συστήματος και όχι προσωπικό χαρακτηριστικό του Κόκκαλη.»

59. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 18.09.2000 και 15.10.2000, Γ.Β. Δερτιλής, εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 21.02.1999 και 29.10.2000. Για μια κριτική στους παραπάνω συγγραφείς, βλ. Α. Καζαμιάς, περ. *Αντί*, τχ. 727, 15.12.2000.

λιτών. Και η δεύτερη προσέγγιση, συγχέοντας τη διαπλοκή με μια μορφή πελατείας και διαφθοράς σε ανώτερο επίπεδο, παρακάμπτει το πολιτικό ζήτημα της υπερουγκέντρωσης εξουσίας από τα δίκτυα διαπλοκής. Βλέποντας διαδικαστικά το όλο θέμα, η εν λόγω προσέγγιση σφάλει όταν προσδίδει στη διαπλοκή πολιτικά αβλαβή πελατειακά χαρακτηριστικά, αγνοώντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των εξωθεσμικών παρεμβάσεων σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο.

Τελικά, οι δυο παραπάνω προσεγγίσεις, λειτουργώντας ως διπλά ερμηνευτικά σχήματα, συνεισφέρουν στην ενδυνάμωση της εν λόγω ανεκτικότητας. Αποτελούν, δηλαδή, επιπρόσθετους παράγοντες παθητικής και ενεργητικής νομιμοποίησης της διαπλοκής, επειδή πρωτίστως εξετάζουν το ζήτημα στη βάση προκαθορισμένων κοινωνιολογικών ερμηνειών περί πρωτοκαθεδρίας των πολιτικών δομών έναντι του ανθρώπινου παράγοντα και αντιστρόφως. Αντί να εξηγούν με συγκεκριμένο τρόπο την κοινωνική ανοχή προς αυτήν, τείνουν να κάνουν τη διαπλοκή περισσότερο αφηρημένη, άρα ανεκτή από την κοινωμία και λιγότερο αναλυτικά προσπελάσιμη.

Η αναλυτική ενασχόληση με το ζήτημα της κοινωνικής ανοχής των δικτύων διαπλοκής που προηγήθηκε, κατ' αρχήν δεν θεωρεί τη διαπλοκή ως ένα οιονεί σταθερό δομικό χαρακτηριστικό του πολιτικού μας συστήματος, αλλά και ταυτόχρονα δεν την παρουσιάζει ως μια απλή συνάθροιση μικρο-συμβάντων και συναλλαγών. Ανασυγκροτώντας ιστορικά το φαινόμενο στη (σχετικά) μακρά του διάρκεια, αποπειράθηκε να θέσει το πλαίσιο άρθρωσης πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συγκυριών και επιλογών στη βάση των οποίων αξιολογήθηκε η κοινωνική ανοχή του υπαρκτού και κρίσιμου για τις σύγχρονες κοινωνίες φαινομένου της διαπλοκής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος, Ν.Κ (2001), *Ο Αβέβαιος Εκσυγχρονισμός και η Θολή Συνταγματική Αναθεώρηση*, Αθήνα, Πόλις.
- Bauman, Z. (1999), «Obscene and obscenity: another hotly contested opposition», Εναρκτήρια ομιλία στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο με θέμα: *Obscene powers. Corruption, Coercion and Violence*, University of Southampton, 11-12 Δεκεμβρίου, Southampton.
- Brunetti, A. & B. Weber (1998), «A free press is bad news for corruption», *Wirtschaftswissenschaftliches Zentrum der Universität Basel*, Discussion paper, no. 9809.
- Callon, M. (1986), «Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay» στο J. Law (επ.), *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge?*, Sociological Review Monograph 32. Λονδίνο, Routledge and Keagan Paul.
- Γιαννουλόπουλος, Γ. (2000), «Η ρητορική της μεταμέλειας και το σύγχρονο ύφος», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 73, σσ. 14-20.
- Clegg, R.S. (1989), *Frameworks of Power*. Λονδίνο, Sage.
- Compte O., Lambert-Mogiliansky A. και T. Verdier (1999), «Corruption and competition in public markets auctions». Εισήγηση στο 9th *International Anti-Corruption Conference*, 10-15 Οκτωβρίου, Durban, Νότιος Αφρική (http://www.transparency.de/iacc/9th_iacc/papers/day2/ws2/abstract.html#a.lambert).

- Corrigan, P. και D. Sayer (1985), *The Great Arch: English State Formation as a Cultural Revolution*, Oxford, Basil Blackwell.
- Crozier, M. (1963), *Le Phenomene Bureaucratic*, Παρίσι, Seuil.
- Dean, M. (1994), *Critical and Effective Histories. Foucault's Methods and Historical Sociology*, Λονδίνο, Routledge.
- Foucault, M. (1980), «Body/Power» στο C. Gordon (επ.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Brighton, Harvester.
- Giddens, A. (1985), *The Nation State and Violence*, Cambridge, Polity.
- Gruenberg, Ch. (1999), «Is it possible to avoid corruption in public bidding?», Εισήγηση στο 9th *International Anti-Corruption Conference*, 10-15 Οκτωβρίου, Durban, Νότιος Αφρική, (http://www.transparency.de/iacc/9th_iacc/papers/day2/ws2/d2ws2_cgruenberg.html).
- Klitgaard, R. (1988), *Controlling Corruption*, Berkeley, University of California Press.
- Κουτούπα - Ρεγκάκου, Ε. (1995), *Δημόσιες Συμβάσεις και Κοινωνικό Δίκαιο. Διαδικασίες ανάθεσης και ένομη προστασία*, Θεσσαλονίκη, Σάκουλας.
- Mann, M. (1988), *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mattes, R. (1999), «Corruption – The attitudinal component: tracking public perceptions of official corruption in South Africa, 1995-1998», Εισήγηση στο 9th *International Anti-Corruption Conference*, 10-15 Οκτωβρίου, Durban, Νότιος Αφρική (http://www.transparency.de/iacc/9th_iacc/papers/day2/ws1/d2ws1_cafricamattes.html).
- Miliband, R. (1975), «A reply to Nicos Poulantzas. The problem of the capitalist state», στο R. Blackburn (επιμ.), *Ideology in Social Science. Readings in critical social theory*, Γλασκώβη, Fontana.
- Παπαδόπουλος, Δ.Α. (1999), «Σημεία, κεφάλαια, δίκτυα. Μια αναλυτική προσέγγιση για τη νομότυπη διαφθορά», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 14, σσ. 50-95.
- Passas, N. (1997), «Causes and consequences of corruption», Εισήγηση στο 8th *International Anti-Corruption Conference*, 7-11 Σεπτεμβρίου, Λίμα, Περού (http://www.transparency.de/iacc/8th_iacc/papers/npassas.html).
- Poggi, G. (1978), *The Development of Modern State*, Λονδίνο, Hutchinson.
- Ros-Ackerman, S. (1978), *Corruption. A Study in Political Economy*, Νέα Υόρκη, Academic Press.
- Skocpol, T. (1979), *States and Social Revolutions: a Comparative Study of France, Russia and China*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Theobald, R. (1992), On the survival of patronage in developed countries, *Archives Europeennes de Sociologie*, XXXIII, Σ. 183-191.
- Tilly, C. (επ.) (1975), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, Princeton University Press.
- Valenca, M.M. (1999), «Patron-client relations & politics in Brazil. A historical overview», *Research Papers in Environmental and Spatial Analysis*, n. 58, London, LSE.
- Vogl, F. (1999), «The media & corruption», Εισήγηση στο 9th *International Anti-Corruption Conference*, 10-15 Οκτωβρίου, Durban, Νότιος Αφρική (http://www.transparency.de/iacc/9th_iacc/papers/day2/ws6/d2ws6_fvogel.html).
- Wiehen, M.H. (1999), «The Integrity Pact (TI-IP). The concept, the model and the present applications. A status report as of November, 1999», Εισήγηση στο 9th *International Anti-Corruption Conference*, 10-15 Οκτωβρίου, Durban, Νότιος Αφρική (http://www.transparency.de/iacc/9th_iacc/papers/day2/ws2/d2ws2_mwiehen.html).